

ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

T. C.
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Kütüphane

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİNDE
ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU
(Y. LISANS TEZİ)

T. C. ERCIYES ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Kütüphanesi	
Kayıt No.	4/2

YAZAN:
Prof. Dr. Ahmet Uğur

HAZIRLAYAN:
Seyfullah Sevim

Kayseri - Temmuz 1986

ÖNSÖZ

Araplarla Türkler, uzun süre aynı devletin çatısı altında yaşamış iki millettir. Bu iki milletin beraberliklerinin sona erişinde çeşitli etkenlerin rolu olduğu muhakkaktır. Ancak bu birliğe vurulan son darbe, "Arap İhtilali" diye bilinen Mekke Şerifi Hüseyin'in devlet aleyhine ayaklanması olmuştur. Bu ayaklanmanın arkasında ise, Arap bağımsızlığı düşüncesi yatmaktadır. Arap bağımsızlığı fikri ise, 1908'de doğu diyenlerin aksine, uzun sayılabilecek bir tarihi sürecin neticesidir. Bu sürecin sağlıklı değerlendirilebilmesi için ise, Arap milliyetçiliğinin doğuşunu tetkike ihtiyaç vardır.

Biz bu çalışmamızı yukarıdaki amaçla yaptık. Konuyu başlangıçta sadece türkçe kaynaklara göre işlemeyi kararlaştırmıştık. Ancak, türkçe kaynakların bazı konularda yeterli olmadığı için, ulaşabildiğimiz arapça ve fransızca kaynaklara da müracaat ettik.

Çalışma konumuzu tesbit eden ve yardımlarıyla bizi yönlendiren hocam Ahmet Uğur beye teşekkür borçluyum. Aynı şekilde, kaynak temininde ve gerekli tavsiyelerle yardımlarını esirgemiyen hocam A. Vehbi Ecer beye teşekkür etmek istiyorum.

Seyfullah Sevim

İ Ç İ N D E K İ L E R

ÖNSÖZ

GİRİŞ: MİLLİYETÇİLİK FİKRİNİN DOĞUŞU.....	I-VI
A- MİLLET VE MİLLİYET.....	I
B- MİLLİYET FİKRİNİN DOĞUŞU.....	IV
C- MİLLİYETÇİLİK FİKRİNİN DOĞUŞU.....	V

I.BÖLÜM: İLK ARAP-TÜRK İLİŞKİLERİ.....	1-11
A- ARAPLARIN TÜRKLERLE İLK TEMASLARI.....	1
1- İslâm Öncesi İlişkiler.....	1
2- Peygamber Dönemi İlişkiler.....	2
3- İlk Fetihler ve Sonrası Dönem.....	5
B- ARAP MEMLEKETLERİNİN OSMANLI HAKİMİYETİNE GİRİŞİ.....	7
C- OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİNDE ARAP EYALETLERİNİN DURUMU.....	9

II.BÖLÜM: ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU.....	11-84
A- ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN KÜLTÜREL-DİNİ TEMELLERİ.....	11
1- Dil.....	11
2- Arap Asabiyeti.....	14
3- Halifelik.....	17
4- Vehhâbîlik.....	23
B- MİSİR'DA MİLLİYETÇİLİĞİN DOĞUŞU.....	36
1- Bonapart'ın Mısır'a Asker Çıkarması.....	36
2- M.Ali Paşa Dönemi.....	40
3- Avrupa'ya Gönderilen Öğrenciler ve Tahtâvî.....	42
4- M.Ali Paşa'dan Sonraki Dönem ve Arâbî Ayaklanması.....	45
5- Modernizmin Öncüleri ve Mısır Milliyet- çiliği.....	49
C- SURİYE VE LÜBNAN'DA MİLLİYETÇİLİĞİN DOĞUŞU.....	62
1- M.Ali Paşa'nın Suriye Üzerine Yürümesi ve 1860 Olayları.....	62
2- Misyonerlik Faaliyetleri.....	64
3- İlk Arap Milliyetçileri.....	70

- 4- Arap Uyanışı (en-Nahda).....77
5- Beyrut Gizli Arap Cemiyeti.....80

III.BÖLÜM: II.MEŞRUTİYET VE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN

GÜÇLENMESİ.....85-94

A- 1908 DEN SONRA TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ.....85

B- ARAPLARIN KURDUĞU DERNEKLER.....88

1- el-Ahâu'l-Arabî.....39

2- el-Müntedfü'l-Edebî.....90

3- el-Kahtaniyye.....91

4- el-Ahd.....92

5- Arap Ehtilal Cemiyeti.....93

6- el-Lâ Merkeziyye.....94

SONUÇ.....95

BİBLİYOGRAFYA.....97

GİRİŞ: MİLLİYETÇİLİK FİKRİNİN DOĞUŞU

A- MİLLET VE MİLLİYET

Gerçekte milletler var olmasına rağmen, milletin tarifini yapmak, hiçte kolay değildir. Milletlerin, gerçekte ortaya çıkışlarında olduğu gibi, teoride tanımının yapılmasında da siyasi etkenlerin tesiri olmuştur. Bugün, herkesin üzerinde ittifak edeceği birşekildi, milletin tam bir ilmi tarifini bulmak hemen hemen mümkün değildir. Bununla beraber, içtimai bir teşkilatlanma olarak, "cemiyetlerin tekamülünde bugün erişilen son merhale millettir!" Millet, her şeyden önce ortak bağları olan bir insan topluluğunu ifade etmesi bakımından, tarihî ve içtimai bir teşekküldür.

Günümüzde millet kelimesi, fransızca "nation" kelimesi karşılığı olarak kullanılmaktadır. Kelimenin menşei latince "natio" kelimesidir; anlamı ise, aynı kökten ve aynı soydan gelme, demktir. Dilimize de, arapça din anlamına gelen "millet" kelimesinden, geçmiştir. Önceliri de bu anlamda "millet-i islâmiye" şeklinde kullanılmakta idi.

Milletin tanımında düşünürler çeşitli amilleri ön plana almak sureti ile, pek farklı nazariyeler ortaya atmışlardır:

1. Yusuf Akçura, Türkçülük, (türkçülüğün tarihi gelişimi), Türk Kültür Yy., İst.1978, s.35.
2. H.Ziya Ülken, Millet ve Tarih Şuuru, İ.Ü.E.F.Yy., İst. 1948, s.169.
3. a.g.e., s.170.
4. R.Johannet, Le Principe des Nationalités, Paris 1928, s. 1-5, Zikreden, Hamza Eroğlu, Türk İnkılâp Tarihi, M.E.B. Yy., İst.1982, s.386; M.Ali Ayni, Milliyetçilik, Marifet Basımevi, İst.1943, s.17 not 1.
5. H.Eroğlu, a.g.yer.

1- İrkçi Nazariye

Bu nazariyeyi ilk ortaya atanlardan biri, Comte de Gibineau'dur. Bu zata göre, Avrupa milletleri üç ırka ayrılırlar: Latin, German ve Alp ırkı. Alman ve İslavlar da ırk ve dil esasına dayanan millet fikrini benimsemişlerdir. Alman filozofu Ficht milleti, "Biz dilleri aynı dış tesirlere maruz bulunan ve birlikte yaşayan, birbirleriyle devamlı haberleşme yoluyla dillerini geliştiren insanlara millet ismini veririz.", şeklinde tarif ediyor. Gibineau'nun fikrini benimseyenler "üstün ırk" fikrini ortaya atmışlardı. Bu fikri Fransız sosyoloji bilgini, Gaston Richard, ilmi esaslardan yoksun buluyor ve şöyle diyor: "Eğer üstün ırktan maksat başkalarını hakimiyeti altına almak kudretine malik olan ırk ise, böyle bir ırkın mevcudiyeti çok meşkûttür. Tarih bize isbat ediyor ki, dünyanın bir kısmında hakim olan bir ırk diğer bir kısmında mahkum olabilir. Ruslar, Sibirya'da ve Avrupa'nın Kuzeybatısında bir çok Türk ve Fin kavimlerini İslav hakimiyeti altına almaya muvaffak oldular, fakat buna mukabil Makedonya'da İslavlar üzerine Türkler, Tuna havalesinde de Macarlar hakimdir".

Gerçekten de, antropolojik ve filolojik bazı vasıflara göre kurulmuş, mücerret bir zümreyi ifade eden ırk

1. H.Ziya Ülken, Sosyoloji, Remzi Kitabevi, İst.1943,s.167; Sadri M.Arsel, Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, Ötüken Neşriyat, İst.1979, s.41 vd.
2. Yusuf Akçura, Türkçülük, s.35.
3. Elie Kedourie, Avrupada Milliyetçilik, (çev.H.Timurtaş) M.E.Basımevi, Ank.1971, s.57.
4. S.M.Arsel, a.g.e., s.43 vd.
5. a.g.e., s.47-48.

fikrine istinad eden bu nazariye, ilmi bakımdan doğru değildir. "Zira millet herşeyden evvel sosyolojik bir birlik, sosyal psikolojik bir vakıa olduğuna göre", onu sırf ırk esasına dayandırmak doğru olmaz.

2- Siyasi Nazariye

Bu fikir ilk defa Alman hukukçular arasında meydana çıkmıştır. Fikri bakımdan onların öncüsü olan filozof Hegel'e göre, milletin esası, devlettir. O'nun sentez mantığına göre cemiyet tez, fert anti-tez ve devlet sentezdir. Hegel devleti "Älem Ruhu" fikrinin tecellisi olarak görür ve bunun son olarak Alman Devleti'nde tecelli ettiği fikrini savunur.

3- Manevî Nazariye

Bu görüşün temsilcisi Fransız filozofu Ernest Renan'dır. Bir Millet Nedir? adlı eserinde çeşitli milliyet nazariyelerini gözden geçiren E.Renan; milliyet bir ruh meselesidir, idaal ve hislerdeki birliktir sonucuna ulaşır. Dil, kan ve ekonomi ancak vasıta değerindedir. İsviçre ve Belçika'da, Amerika'da olduğu gibi. Kaldı ki bunlar değişebilir.

Bizde de çok çeşitli millet tarifi yapılmıştır.

Sadri Maksudi Arsel, hakikî millet dediği "Kavm-Millet" i,

1. H.Z.Ülken, Millet ve Tarih Şuuru, s.189; S.M.Arsel, Milliyet Duygusunun..., s.48.
2. Mümtaz Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz, Yağmur, Yy., İst.1980, s.406.
3. H.Z.Ülken, Sosyoloji, s.171.
4. S.M.Arsel, a.g.e., s.44.
5. Qu'est ce qu'une Nation, Pages Francaise, Paris 1921.
6. E.Kedourie, Avrupada Milliyetçilik, s.73; H.Z.Ülken, Sosyoloji, s.172.
7. H.Z.Ülken, a.g. yer..

şöyle tarif eder: "Kavim-Millet aynı ülkede yaşayan etnolojik bakımdan aynı ırka mensup olan oymak ve kabilelerin en kuvvetli zümrenin hakimiyeti altında, devlet şeklinde birleşmesinden doğan, aynı kanunlara tabi olarak yaşamış, bunun neticesinde müşterek lisana, müşterek örf ve adetlere, müşterek dinî inançlara ve müşterek milli seciyeye sahip olmuş mütecanis ve mütesanid bir insan kütlesidir."

Mümtaz Turhan da, kültür esasına dayalı millet görüşünü benimser: " Millet aynı zamanda herkesin dahil olduğu her nevi teşekkül ve teşkilatlar, sosyal guruplar ve fertler arasında asırlar boyunca devam eden bir karşılıklı tesir neticesinde meydana gelen kaideler, nizamlar, örfler ve adetler, gelenekler, inançlar ve kıymet sistemleri, anlaşma vasıtaları, hülasa bir çok beşeri faaliyetlerin kristalize olmuş maddi ve manevi unsurlarını ihtiva eder ki, işte buna kültür denmektedir."

B- MİLLİYET FİKRİNİN DOĞUŞU

Her kavim ve hatta her kabile, diğer kavim ve kabilelere karşı daima kendi hususiyetini duymuş ve çoğunlukla kendinin daha üstün olduğunu iddia etmiştir. Bu duygu, öyle görünüyor ki, milliyet fikrinin içgüdü ile ortaya çıkan ilk başlangıcıdır. Bu munda milliyet hissi "beşerî camialar ve milletler kadar eskidir." Mesela Türklükte

1. S.M.Arsel, Milliyet Duygusunun..., s.67.

2. M.Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz, s.406; Ayrıca Bkz, N.Topçu, Milliyetçiliğimizin Esasları, Dergah Yy, İst. 1978, s.17.

3. Y.Akçura, Türkçülük, s.38.

4. S.M.Arsel, a.g.e., s.131.

Millet kavramı tarihleri ile başlamıştır.

Cevdet Paşa, milliyet kelimesine karşılık olarak "kavmiyet" kelimesini kullanır ve bu fikrin Fransız İhtilali'nden sonra Avrupanın çeşitli kavimlerine yayıldığını söyler.² Gerçekten de, XVI. yüzyıldan itibaren Batı toplumları büyük bir sosyal ve kültürel değişim geçirmişler, bu uzun değişim süreci sonunda şimdiki Avrupa milletleri ortaya çıkmıştır.³ Ancak bu fikrin Avrupada uzun bir (dört yüz yıl) gelişme süreci vardır.⁴

"Milliyet hissinin XIX. asrın mahsulü olduğuna dair yanlış görüş; Avrupa'daki bazı milletlerde bu hissin yeniden canlanması hadisesini, milliyet hissinin doğuşu sanmaktan ileri gelmektedir."⁵

Milliyet fikrinin doğuşu ve gelişmesi oldukça kompleks bir hadisedir. Kaldı ki, Avrupada dahi bu fikrin ifade ettiği mefhum farklı anlamlarda kullanılmaktadır.⁶

C- MİLLİYETÇİLİK FIKRİNİN DOĞUŞU

Milliyetçilik (Nationalism): "Esasını, milli ananeye, geleneğe, örf ve adetlere uygun olmayan bütün hareketleri, müesseseleri, meslekleri redderek her şeyi milli ananeye uydurmayı hedef edinmenin teşkil ettiği siyasi ve içtimai mesleklerdir"⁷. Bu manada milliyetçiliği, kitlelerin millet olma

1. Kemal Göde, "Türklerde Devlet Anlayışı -Mete'den Atatürk'e-" E.Ü.İ.F.Dergisi, Sayı/2, Kayseri 1985, s.158; M.A.Ayni, Milliyetçilik, s.57 vd.
2. Umit Meriç, Cevdet Paşa'nın Cemiyet ve Devlet Görüşü, Ötüken Neşriyat, İst.1979, s.83.
3. Erol Güngör, Avrupada Milliyetçilik, (E.Kedourie) Önsöz, s.XIV.
4. Orhan Türkoğan, Milli Kültür Modernleşme ve İslâm, Üçdal Neşriyat, İst.1983, s.76; M.Turhan, Garplılaşmanın..., s.410.
5. S.M.Arsel, Milliyet Duygusunun..., s.132.
6. Y.Akçura, Muasıır Avrupada Siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikir Cereyanları, M.Âmire, İst.1339, s.4 vd.
7. S.H.Bolay, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, Ötüken Neşriyat, İst.1981, s.194.

çabalarında rehber edindikleri prensiplerin siyasi doktrin¹ haline gelmesi olarak tarif edebiliriz.

Milliyetçilik bir dış mesele olarak görüldüğü zaman yerli kültürün yabancı kültüre karşı çıkması şeklinde cereyan etmektedir; bir iç mesele olarak ise milli birliğe engel olabilecek kültürel ve sosyal farklılaşmaların askariye² indirilmesi meselesi olmaktadır.

Milliyetçilik, Batı Avrupa'da sanayileşme süreci-³ nin bir sonucu olarak, Fransız İnkılabından sonra tüm Avrupa'ya yayılmıştır. E. Renan'ın ifadesiyle Fransız İnkılabı, "İnsanlığın kendi dizginlerini eline alıp kendi kendini idare (self-determinasyon) etmesi yolunda ilk denemedir."⁴ Fransız İnkılabı ile beraber "milli hakimiyet" ve "insan hak-⁵ ları" fikirleri tüm dünyaya yayılacaktır.

Avrupa'da milli şahsiyet ve benlik şuurunu ilk idrak eden millet İngiltere ve Fransa olmuştur. Onun için milliyetçilik bu memleketlerde kültür bütünlüğü, içtimai dayanışma ve milli iradeden gelen bir benlik şuru halinde tecelli etmiştir. Diğer Avrupa ülkeleri için bu fikir sırf özlem ve gıpta kaynağı olmuştur.⁶ Zira İtalya Ortaçağ'ın sonunda, Avrupa'nın en ileri ülkesi olduğu halde, XIX. asrın sonuna kadar milli birlikten mahrum kalmıştır.⁷

1. E. Güngör, (E.K., Avrupada Milliyetçilik) Önsöz, s.VII.
2. E. Güngör, İslamın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Neşriyat, İst.1981, s.123.
3. O. Türkoğlan, Milli Kültür Modernleşme..., s.76.
4. E. Renan, Bilimin Geleceği, (çev. Ziya İnsan), M.E.B.Yy., İst.1959, C/I, s.26; Ayrıca Bkz., M.A. Ayni, Milliyetçilik, s.50 vd.
5. Sabiha Bozdağlı, İhtilaller ve Darbeler Tarihi, Yirminci Yüzyıl Yy., İst.1966, C/I, s.227.
6. M. Turhan, Garplılaşmanın Neresindeyiz, s.410.
7. Peyami Safa, Nasyonalizm Sosyalizm Mistisizm, a Yy., İst.1975, s.55.

I.BÖLÜM: İLK ARAP-TÜRK İLİŞKİLERİ

A- ARAPLARIN TÜRKLERLE İLK TEMASLARI

Türklerin İslâmiyeti kitleler halinde kabul ediş-
leri X. asrın ortalarına rastlar.¹ İslâmiyetin doğuşu ve bu tarih arasında uzun bir süre, Araplarla Türkler arasında, Arapların Türk illerini fetihleri dolayısı ile, yoğun mücadeleler geçmiştir. Abbâsi hanedanının iş başına gelmesinden sonra Arapların Türklere karşı siyasetleri değişmiş, buna bağlı olarak, Türkler İslâmiyete önemli hizmetler ifâ etmişlerdir. Artık bu dönemden itibaren, Türkler İslâm dünyasında aktif rol alacaklardır. " İslâm devletinde Halife Me'mûn (H.198/M.813) ile başlayan Türk nüfûz ve iktidarı, bazı fasilalarla, asırlarca devam edecektir".²

Türklerin Araplarla olan ilk temasları geniş bir alanı oluşturmaktadır. Bu safhayı şöylece özetlemek mümkündür: 1- İslâm öncesi ilişkiler, 2- Peygamber dönemi ilişkiler ve 3- İlk fetihler ve sonrası dönem.

1- İslâm Öncesi İlişkiler

Türkler ile Arapların , İslâm öncesi ilk temasları, Sâsânî İmparatorluğu aracılığı ile başlamıştır. V. asrın sonlarına doğru Sâsânîler ile temasa geçen Türkler, onların iç ve dış siyasetlerinde etkili olmuşlardır. Sâsânî hükümdarlarından Nûşîrevan (541-579) doğuda güçlenen Gök-Türkler ile iyi geçinmeyi uygun buluyordu. Bu nedenle Gök-Türk hâka-

1. Hakkı Dursun Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, (önsöz), Çağrı Yy., İstanbul-1980, s.XII. ; Hüseyin Gazi Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, A.Ü.İlañiyat Fakültesi Yy., Ankara-1982, s.56.

2. Yıldız, a.g.yer.

nının kızı ile evlendi. Bu türk kızından doğan oğlu Hürmüz (579-596), İranlılara benzemediği için, " Türk oğlu" diye lakaplandırılmıştı.

Doğuda Türklerle temas halinde olan Sâsânîler, batıda da Araplarla ilişki halinde idiler.

Sâsânî İmparatorluğu aracılığı ile başlayan Türk Arap münasebetleri, cahiliye devri Arap şiirine de yansımıştır. Türk kavmi ifadesi, İslâm öncesi Arap şâirlerinin dîvanlarında geçmektedir. Bir kısım Arap şâirleri de Türklerin askerî yönlerinden bahsetmektedirler. Bize ulaşan bazı şiirlerde Türklerin kahramanlıklarından saygı ve korku ile bahsedilmektedir. Arap bilginleri de Türkler ile İranlılar arasında süre gelen mücadeleleri biliyorlardı. Emevi halifesi III. Yezid (126/744) de dört büyük hükümdarın: İran Kısrası ve Türk hâkanının oğlu, Rum Kayseri ve Emevi Mervan'ın torunu olduğunu iftiharla söylüyordu. Ticcar bir kavim olan Mekkeliler, Suriye'ye ticârî seferleri sırasında, Türkler ve çeşitli milletlerle olan ilişkileri hakkında bilgi edinmişlerdi. Bütün bunlar, sınırlı da olsa, İslâm öncesi devirde, Arapların Türkleri tanıdığını ve onlarla dolaylı bir ilişki içinde olduğunu gösterir.

2- Peygamber Dönemi İlişkiler

İslâmın ilk yıllarında Türkler ile Arapların di-

1. H.D.Yıldız, a.g.e., s.3.; Zeki V.Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, (3.baskı), Enderun Kitabevi, İstanbul-1981, s.72.
2. Osman Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Tarihi, (5.baskı), İstanbul-?, C/I, s.216.
3. L.Rasonry, Tarihte Türklük, T.K.A.Enstitüsü Yy., Ankara-1971, s.158.
4. H.D.Yıldız, a.g.e., s.4.
5. O.Turan, a.g.yer.

rekt bir ilişkileri olmamıştır. Ancak Hz. Peygambere isnad edilen bazı hadisler var ki, bu hadislerde, Türklerden açıkça bahsedilmektedir. Türklerden bahseden hadisleri iki grupta toplamak mümkündür:

a- İlk gruptaki hadisler, daha çok, Türklerle iyi geçinmeyi, onlarla savaşmamayı tavsiye eden hadislerdir. Aşağıdaki iki hadisi bu konuya örnek verebiliriz: " Türkler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayınız", " Habeşliler size dokunmadıkça sizde onlara dokunmayınız; Türkler size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyiniz"¹.

b- İkinci gruptaki hadisler ise, Türkler ile Araplar arasında, çeşitli mücadelelerin olacağını bildiren hadislerdir: " Müslümanlar Türklerle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır..."², " Ümmetimi geniş yüzlü, küçük gözlü, bir kavim önünde sürecek. Onlar üç defa Arap Yarımadasına kadar varacaklar. Birincisinde kaçan kurtulur, ikincisinde bazısı kurtulur bazısı mahvolur, üçüncüsünde ise kökleri kazınır. Bunlar Türklerdir..."³ Misallerini daha da çoğaltabileceğimiz bu ve benzeri hadisler, erken devirlerde, muteber hadis kitaplarına sağlam senetlerle girebilmişlerdir.

" Bu hadisler şekil bakımından emniyet arzetsmelerine rağmen müntevaları oldukça şüpheli çekmekte ve doğruluk ihtimalini tamamen ortadan kaldırmaktadır."⁴ Bilindiği üzere Araplar'ın türkler ile doğrudan temasları Peygamber'in irtihalinden daha sonra, Horasan'ın fethi ve Mâverâünnehr'in

1. Ebû Dâvud, Sünen,C/IV, s.112, Hadis no: 4302.

2. a.g.yer, Hadis no: 4303; 4304.

3. a.g.e.,s.113, Hadis no: 4305.

4. H.D.Yıldız, a.g.e., s.6.

tamamen alınması esnasında olmuştu. Türklerin İslâm âlemine girmeleri ise çok daha sonra, IX. asrın başlarında başlamıştı. Sâsânîler aracılığı ile bu iki milletin cüz'î surette birbirlerini tanımaları . . . istisna edilirse, Hz. Peygamber zamanında hadislere aksedecek ölçüde mücadelelerin olmadığı görülecektir.

Öyle görünüyor ki, yukarıda örneklerini verdiğimiz ve benzeri hadisler, daha sonraki devirlerde, Türk-Arap mücadelesinin siyasî alanda başlaması ve arap asabiyetine karşı diğer milletlerin kendi dil, tarih ve şereflerini savunmak için karşılıklı hadis uydurdukları bir dönemin ürünüdür.¹ "Araplar'ın fetihlerdeki hızlarını kaybedip yavaş yavaş gayr-i arap unsurların devlet hizmetine girmesi ve zamanla iktidarı bile ele geçirmesi arap muheyyilesinde tesirini göstermiş...ve çeşitli hadislerin uydurulmasına sebep olmuştur".²

Ancak, hadis ve arap şiirinin dışındaki, bazı kaynaklarda bulunan rivayetler Araplar'ın Hz. Peygamber devrinde Türkler'i itan ettiği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Rivayetlerden birinde, Hz. Peygamber'in Hendek muharebesi esnasında bir türk çadırında (Kubbetü't-Türk) oturduğu belirtilmektedir. Diğer bir rivayette ise Hz. Peygamber'in bu çadırda itikafa çekildiği şeklidir.³

Bu rivayetler ve yukarıda zikrettiğimiz birinci grup hadislerdende anlaşılacağı üzere Hz. Peygamber devrinde, Araplar ile Türklerin doğrudan bir temasları olmasa bi-

-
1. W.Barthold, M.Fuad Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, D.İ. B. Yy. Ankara(?), s.100.; M.Yaşar Kandemir, Mevzû Hadisler, D.İ.B.Yy. Ankara-1980, s.49.
 2. H.D.Yıldız, İslâmiyet ve Türkler, s.6.
 3. a.g.yer.

le, Araplar Türkler'i tanıyorlar ve onlar hakkında da etraflıca olmasa bile bir kanaate sahip idiler.

3- İlk Fetihler ve Sonrası Dönem

Hız. Peygamberin vefatından sonra Ridde hareketini bastıran Ebû Bekir, Arabistan haricinde seferlere başladı. Ebû Bekir ile başlayan islâm fütühâtı başlıca üç koldan gelişti: Doğuda İran, batıda K.Afrika, kuzeyde ise Suriye ve Anadolu.

Arap orduları, Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgelerinden kuzeye doğru ilerleyerek Kafkaslara ulaştı. Bu esnada İslâm orduları, Horasan, Mâverâünnehir ve Toharistan bölgelerinde Türkler ile karşılaşmışlar ve uzun müddet onlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

Araplar İran'ı istila edip Mâverâünnenre ulaştıklarında Gök-Türk İmparatorluğu da ikiye parçalanmış ve Çinlilerin istilasına uğramıştı. Buna rağmen ilk yıllarda Araplar yer yer şiddetli mukavemetlerle karşılaştılar.

Ancak bütün Mâverâünnehrin istilasını, 710-716 seneleri arasında, Irak valisi Haccac'ın (öl.714) tavsiyesi ile Abdulmelik'in Kuteybe b. Müslim'i Horasan'ın doğu eyaletine vali tayin etmesi ile gerçekleştirir. "Kuteybe, Buhârâ, Semerkant ve diğer şehirlerde mescitler yaptırdı ve Buhârâ

1. H.D.Yıldız, a.g.e., s.7.

2. a.g.e., s.7-10.

3. O.Turan, Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi, s. 216.

4. Z.V.Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, s.55.

5. Brockelmann, İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, (Çev. Çağatay, Neşet), C/I-11-3.Kısımlar. 2.baskı), A.Ü.İ.F.Yy., s.75. ; Râsony, Dünya Tarihinde Türklük, İdeal Mat., (yer yok)1942, s.153.; Tarihte Türklük, s.158. + René Grausset, Bozkır İmparatorluğu, (çev.M.R.Uzman), Ötüken, İst-1980, s.124 vd.

halkını, şehirdeki evlerin yarısını Araplar'a terketmeye mecbur etti¹". Bu iskandan sonra bir kısım halk müslüman oldu. Nihayet, Horasan valisi Kuteybe sırası ile, Toharistan (705), Soğd ve Buhara (706-709), Semerkant ve Harezmi (710-712)² ve Fergana (713-714) yı zaptetti.

Böylelikle Türkler'in çoğu müslüman olmuş ve 751 de Araplar ile Çinler arasındaki Talas yakınlarındaki savaş Türkler'in, Araplar'ın mı yoksa Çinlilerin mi yanında olacağını belirlemişti. Türkler bu savaşta Araplar'ın yanında yer alacaklar ve daha önce aralarında çetin mücadelelerin geçtiği Araplar ile dostane bir ilişki içine gireceklerdir.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra, artık yavaş yavaş yönetimde de ağırlıklarını hissettirmeye başlamışlardı.³ Türkler'in islâm devletinin hizmetine girmeleri halife Muaviye'nin iktidarının son yıllarına rastlamaktadır.

Emevîlerin yerine geçen Abbâsîler, mevâlî halka eskisi gibi muamele etmiyor, meâlî-arap farkını ortadan kaldıracı uygulamalar yapıyordu. Abbâsî halifelerinden Mu'tasım (833-847) zamanında Türklerden kurulan muhafız birliği, dahasonraki devirlerde siyasi alanda çok etkili olacaktır.⁴

1. V.V.Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (haz?H. D.Yıldız), Kervan Yy., İst-1981, s.240.

2. T.W.Arnold, İntişâr-ı İslâm Tarihi, (çev.H.Gündüzler), Akçağ Yy., Ank-1971, s.303.; R.Mantran, İslâmın Yayılış Tarihi, (çev.İ?Kayaoğlu), A.Ü.I.F.Yy., Ank-1981, s.110.

3. "Dünya tarihinde Türklüğün İslâma intisabı kadar başta önemsiz görünen, fakat sonunda büyük tesiri olan hadi-gösterilemez. Bu öyle bir tarihî vak'anın başlangıcıydı ki, Arap cihan devletini kökünden sarstı ve sonunda doğu Halifeliğinin muhteşem binası yıkıldı.", Râony, Tarihte Türklük, s.158.

4. R.Mantran, a.g.e., s.124.

Mu'tasım'ın oğlu ve halefi Vâsık Billah(842-47) zamanında Türk komutanlar, Bağdat'da, nüfuzlarını oldukça güçlendirdiler. Vâsık, Türk komutan Eşnas'a "sultan" ünvanını vermek ve tamamen askerî olan selahiyetlerin ötesinde imtiyazlar tanımak zorunda kaldı.

Bu dönemde Abbâsî halifeleri uzun süre, Türk Hassa ordusunun, sonra Büveyhiler'in, ardından da Selçuklular'ın idaresi altına girmişlerdi. Selçuklu hakimiyetinde n sonra, islam dünyasında insiyatif Türkler'in eline geçmiş oluyordu. XIII. yüzyılda bir uç beyliği olarak kurulan Osmanlı beyliği hızla gelişip imparatorluk haline gelecek ve islâm dünyasının tek temsilcisi olacaktır. Böylelikle Türk-Arap münesebetlerinde yeni bir dönem başlayacaktır.

B- ARAP MEMLEKETLERİNİN OSMANLI HAKİMİYETİNE GİRİŞİ

Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren çok süratli bir gelişme göstermiştir. İlk yıllardan itibaren fetihlerinde Batı'ya yönelmiştir. Ancak Doğu'dan da gelebilecek tehlikelerin olduğu nu bilmektedir. Doğuda Safevî Devleti, güneyde Memluklular Osmanlılar için birer tehdit unsuru olmaktaydılar. Şah İsmâil, Anadoluda yaşayan kendi fikri yandaşlarına "dâî" ve "halife" adıyla propogandacılar göndererek, onları kendine bağlamaya ve böylelikle de Anadoluyu ele geçirmeyi planlıyordu. Şah İsmâil'in propogandacıları A-

1. Brockelmann, İslâm Milletleri Ve Devletleri Tarihi,C/1, s.122.
2. H.G.Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, s.56.
3. Nuri Ünlü, İslam Tarihi, M.U.I.F.Vakfı Yy?,İst-1984,s.138.; R.Mantran, İslamın Yayılış Tarihi, s.158-159.
4. Ömer Kürkçüoğlu, Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, A.Ü.S.B.F.Yy.,Ank-1982, s.5.

nadoluda çeşitli isyanlara, kargaşalara neden olmuşlar ve çok kan dökülmüştü. Bu sebepten dolayı Yavuz Sultan Selim (1512-1520) ile Şah İsmâil'in arası açılmış ve Safeviler ile savaşa girişilmişti. Yavuz Sultan Selim 1514 de Şah İsmâil'i yendikten sonra, Suriye üzerine yürüdü.

Memlûklular Osmanlıların karşısına büyük bir ordu ile çıktılar, ancak, 24 Ağustos 1516 da Merc-i Dâbık'da Osmanlı ordusuna yenildiler. Memlûk Sultanı savaşta öldü. Yavuz 28 Ağustosta Haleb'i, 19 Eylülde Hama'yı, 27 Eylülde Şam'ı alarak Suriye'yi hızla aştı. Bu bölgelerde Yavuz, halk tarafından, sevinçle karşılandı. Kansu Gavri'nin ölümü üzerine Memlûklar Tomanbay'ı sultan seçtiler. Tomanbay Mısır'da yeniden bir ordu teşkili çabasına girdi, Yavuz'un kendisine tabi olması teklifini reddetti. Bunun üzerine Yavuz Tomanbay'ı 1517 de mağlub ederek, Memlûklular devletine son verdi. Böylece Mısır Osmanlı hakimiyetine girmişti.

Memlûkluların nüfûzu altında bulunan Mekke ve Medine havalisi de Osmanlıların hakimiyetini kabul etti. O sırada Mekke emiri olan Verif Berekât b. Muhammed Hasanî, oğlu ile beraber bir elçiyi Mısır'a göndererek Osmanlı Pa-dışahına ta'zim ve bağlılıklarının ifadesi olarak Mekke'nin anahtarlarını takdim etti. " Buna karşılık Yavuz, Berekât b. Muhammed Hasanî'yi Cidde, Hicaz, Mekke ve Medine Valisi olarak tayin etti."

1. İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı Tarihi, T.T.K.Yy., Ank-1983, C/II, s.253-60.;
2. Stanford Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, (çev.M.Harmancı) E Yy., İst-1982, C/I, s.128 vd.; S.F. Mahmut, İslam Tarihi, (çev. A.Kevenöglü, A.Sümer), Varlık Yy., İst-1973, s.242.; Ahmet Asrar, Kanûni Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti ve İslam Alemi, İst-1972, s.188 vd.
3. A.Asrar, a.g.e., s.214.
4. S.Shaw, a.g.e., C/I, s.128-129.

C- OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN SON DÖNEMİNDE ARAP EYALETLERİNİN DURUMU

Osmanlı hakimiyetine giren Arap toprakları, merkezden yönetilmiyor, buralarda kurulan mahallî idarelerce yönetiliyorlardı. Öte yandan Arabistan, Osmanlı'nın kat'î kontrolü altında değildi. Mekke ve Medine vergi ödemez, hatta her yıl belirli bir miktarda, Mısır hazinesinden yardım alırdı.¹ Arap topraklarında, özellikle Lübnan'da, mahallî ve içişlerinde bağımsız sayılabilecek, feodal beylerin yönettiği bir idare sistemi vardı.²

Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıfladığı ve yavaş yavaş milliyetçilik hareketlerinin de başladığı bir dönemde, Lübnan, İmparatorluk için önemli bir problem haline geldi. Zaten, Osmanlıyı en çok meşgul edecek olan, doğu eyaletleri olmuştur. Bunların başında da Suriye, Lübnan, Hicaz ve Mısır gelmektedir.³

Osmanlı İmparatorluğu, Arap dünyasını, aşağı yukarı dört asır boyunca yabancı saldırısından korudu ve bunlarda, son zamanlarda idarenin bozulması ile İttihat rakki'nin tutumu dışında, çok geniş bir ekonomi sistemi oldu. Üstelik Araplar'ın iftihar ettikleri, "en aziz mirasları", dilleri de Türkler'in mânevi lisanları halinde idi.⁴

1. Zeine N.Zeine, The Emergence Of Arab Nationalism, Beirut-1966, s.24. (Bu kitabın hocam A.Uğur tarafından yapılan neşredilmemiş tercümesinden istifade ettik ve referansları İngilizce baskısına verdik.)
2. a.g.e., s.25.
3. Ö.Kürkçüoğlu, Osmanlı Devletine Karşı..., s.7.
4. Zeine, a.g.e., s.10-11.

Osmanlı İmparatorluğu'nda etnik yapı da dine göre belirleniyordu. Sultan'ın teb'asının politik hüviyeti Osmanlı idi ve "milliyeti" ise ait olduğu din idi. Her dini cemaat ait olduğu dine göre isim alırdı: Maronî milleti, Rum milleti... gibi. XIX. asırda , Osmanlı İmparatorluğu'da milleti belirleyen unsur, Avrupa'da olduğu gibi, ırk değil din idi. Millet (din,religion) kelimesi de bu anlamda kullanılıyor ve Fransızca "nation"un karşılığını ifade ediyordu.

Arapların " Kavm-i Necip " olmak hasebiyle, Osmanlı İmparatorluğu'nda, her zaman önemli bir yerleri vardı. Bu durum son zamanlarda, özellikle II. Abdulhamid zamanında daha da önemle üzerinde durulan bir husus haline geldi ve Arap eyâletlerine özel bir önem verildi. Arap eyâletleri birinci sınıf vilayet olarak kabul edildi. Salnâmelerde o zamana kadar Edirne'den başlanırken, bundan böyle Hicaz ile başlanmış ve buralardaki idarecilerin maaşları da diğer vilayetlere nazaran daha fazla olmuştu.

1. Zeine N, Zeine, a.g.e., s.32.

2. E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi, C/VIII, s.445.

II.BÖLÜM: ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN DOĞUŞU

A- ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN KÜLTÜREL-DİNİ TEMELLERİ

1- Dil

Millet ve millî ¹şuurun uyanmasında dil, her zaman önemli bir unsur olmuştur. Meselâ Almanya'da milliyetçilik fikrinin doğuşunda, dil temel bir unsurdur. Alman filozofu Fichte milleti tarif ederken, dil unsurunu temel alır. Türk milliyetçiliğinin doğuşunda da dil unsuru, üzerinde en çok durulan ve münakaşalara yol açan bir husus olmuştur. ²

Zuşkusuz Arap dilinin, Arap milliyetçiliğinin doğuşunda, müstesna bir yeri vardır. Her şeyden önce Araplar dillerini geliştirmek ve korumaktan, her zaman, büyük bir gurur duymuşlar, hatta arapçanın, Türk ve İran edebiyatının da temelini oluşturduğunu ileri sürmüşlerdir. Geçmişte arapça, Arap olmayan müslüman milletler de dahil, tüm müslümanların ilim dili idi. Ancak bu keyfiyet, haddinden fazla ⁴abartılan yukardaki iddiayı haklı çıkaracak yeterli bir neden olamaz.

Arapçanın milletler arası ilmi-entellektüel dil olarak yerleşmesinde, şüphesiz, Kur'an önemli bir rol oynamıştır. ⁵Nitekim, Kur'an'ın arapça olarak indirildiğine da-

1. M.Ali Aynî, Milliyetçilik, s.18.
2. E. Kedourie, Avrupada Milliyetçilik, s.57 vd.
3. David Kushner, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, (çev. Ş. S.Türet, R.Ertem, F.Erdem), Kervan Yy., İst.1979, s.87 vd.
4. K.Krüger, Kemalist Türkiye ve Ortadoğu, (çev. N.Önal), Altın Kitaplar Yy., (?)-1981, s.148-149.
5. Ebu'l-Fadl İzzetî, İslâm'ın Yayılış Tariheni Giriş, (çev. C.Koytak), İnsan Yy., İst.1984, s.144.

ir bir çok âyet mevcuttur, ve bu âyetlerden arapçanın za-
ruri olarak öğrenilmesi gereğini çıkarırlar olmuştur. Tabii
ki, arapçayı Arap olmayan müslüman milletlere vaz geçilmez
bir dil olarak kabul ettirmenin en geçerli yolu da, Kur'an
ve hadislerden delil getirmek sureti ile olacaktır.

Hatta arapçanın cennet dili olduğu, diğer diller-
den üstün olduğu, başka dillerin yerildiğine dair bazı ha-
disler bile uydurulmuştur: Bunlardan birine göre, " Allah
teâla, lisanlar içinde en çok farsçadan nefret eder; şey-
tanlar Hûzistanlıların dili ile, cehennemlikler Buhârâlı-
ların dili ile, cennetlikler de Arapların dili ile konuşur-
lar".

Bir başka hadiste, " Arabı üç şeyden dolayı sevi-
niz: Çünkü ben arabım; Kur'an arapçadır ve cennet ehlinin
dili arapçadır.", denilmektedir. Benzeri çok hadis vardır.

Ibn Fâris (ölm.1005) Fıkh'ul-Luğa adlı eserinde
arapçanın diğer dillerden daha üstün olduğunu, insan düşün-
cesinin arapçada olduğu kadar bir başka dille mükemmel bir
tarzda anlatılamayacağını ifade ederek, " arapça diğer dil-
lere çevrilemez; zira mecâzî anlatımların kullanılmasında
Arap olmayanlar bizimle asla yarışamazlar" der. XIX. yüz-

1. Meselâ: Ahkâf 45/12, Ra'd 13/37, Yusuf 12/2 gibi.
2. İlhan Arsel, Arap milliyetçiliği ve Türkler, Remzi Kit.,
İst.1977, s.267-268.
3. M.Yaşar Kandemir, Mevzû Hadisler, s.49.
4. Bu hadis "merfu'" olarak zayıf bir senedle rivayet edil-
miştir ve çeşitli varyantları vardır. Bkz., Aclûnî, Keş-
fu'l-Hafâ, C/I, s.55, Hadis No:133.
5. Bkz., B.Ahmet Naim, İslamda Dava-i Kavmiyyet, (sadeleş-
tiren Ö.L.Zararsız), Ank.1979, s91 vd.; M.E.Düzdağ, Tür-
kiyede İslam ve Irkçılık Meselesi, İst.1983, s.111 vd.
6. İ.Arsel, a.g.e., s272.

yılın ilk yarısında, Arap milliyetçiliğinin uyanmasında önemli rol oynayan Şeyh Hasan b. Muhammed el-Attar (1766-1835), Arap milliyetçiliğinin dil sayesinde canlandırılabilceği kanaatinde. O'nun bu konuda yazdığı İnşâu'l-Attar adlı eseri kendisinden sonra Rifa'a Rafî et-Tahtâvî'ye örnek olacaktır.¹

Halbuki Gazzâlî bu konuda, " Eğer edebiyatçı düşünse bilir ki, Arap dili, Türk dili gibidir. Ömrünü Arap dilini öğrenmekle heba eden kimse Türk ve Hint dillerinde heba edenden farksızdır. Arap dilinin bunlardan farkı dinin bu dille gelmiş olmasıdır."², demektedir.

Araplar, dil unsurunu bir milletin kültür ve düşünce hayatını oluşturan önemli bir öge olarak görürler. Araplık (el-Uruba) duygusunu arapçada bulurlar. Araplar nazarında dil, sadece kelizeler ve deyimler yığınınından ibaret bir şey değildir, bilakis dil, bir uygarlık ve kültür demektir.³

Abdurrahman el-Bazzaz On Arab Nationalism (London 1965, s.42) adlı eserinde bu konuda şunları yazar: "Dil, bizim milli inancımızın temelidir. O, (yani,Dil) biz arapların ruhu ve hayat tezâhürünün ifadesidir. Bir millet ki, dilini yitirir, o millet mutlaka yok olmaya mahkumdur. Arabın en büyük talihliliği odur ki, kendi öz dili İslâm'ın dili olarak iş görmüştür ve bu nedenle arapçayı korumak sa-

1. İ.Arsel, a.g.e., s.282.

2. Gazzâlî, İhya, Beyrut-1982, C/3, s.398.,krş,İ.Arsel, a.g.e., s.272.

3. İ.Arsel, a.g.e., s.262.

dece millî bir görev değil, fakat aynı zamanda dinî bir görevdir. İslâm'ın arapça üzerindeki etkisi ve arapçanın yayılmasında, varlığını korumasında oynadığı rol son derece açık ve seçiktir.¹"

XIX.yüzyılın sonlarına doğru, Arap milliyetçiliğinin toğuşunda önemli roller oynayan hıristiyan araplar da "dil" den işe başlayacaklar, arapçayı resmi dairelerde yazışma dili olarak kabul ettireceklerdir.² Bu hıristiyan araplardan ilerde bahsedeceğiz.

2- Arap Asabiyeti

Asabiyet kavramı çok çeşitli manalarda kullanılmış ve çeşitli dillere de aynı şekilde farklı şekillerde tercüme edilmiştir: Hizip hissi, zümre ruhu, cinsiyet, kabile ruhu, cemaat ruhu, milliyet fikri... vs şeklinde manalandırılan bu kavramın modern manada, milliyet fikrinin muadili olduğunu da söyleyenler vardır.³

Cahiliye döneminde Arap asabiyeti ensâb'a göre idi ve islâmın zuhuru ile beraber ortadan kalktı. Bunun yerine islâm birliği esası tesis edildi.⁴ Ancak daha sonra, Emevîler zamanında, asabiyet ruhu tekrar canlandı. Emevîler devleti Arap milliyetçiliğine (asabiyet) bağlı aşiret usulü ile

1. İ.Arsel, Arap Milliyetçiliği ve..., s.262'deki nakilden.
2. M.Muhammed Hüseyin, Modernizmin İslam Dünyasına Girişi, (çev.S.Özel), İnsan Yy., İst.1986, s.233.
3. İbn Haldun, Mukaddime, (hazırlayan S.Uludağ), Dergah Yy., Uludağ'ın Girişi, ist.1982, s.120 vd. ; Ümit Hassan, İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi, A.Ü.S.B.F.Yy, Ank.1977. ;Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, C/I, s.51.
4. C.Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi, (çev.Z.Megamiz), Üçdal Neşriyat, İst.1978, C/1, s.92.

idare ettiler, bazı kabileleri dost edinip bazılarını da ezme yoluna gittiler.¹

Bu dönemde araplar Arap olmayan (mevâli) halka karşı üstünlük iddiasında olmuşlar,² hep "köle" statüsünde görmüşlerdir. Arap'ın üstünlüğüne dair hem aklı hem de nakli deliller de ileri sürmüşlerdir.² Peygambere isnat edilen bir hadiste şöyle denilmektedir: " Her kim Arap'a buğz ederse Allah da ona buğz eder", başka bir hadiste ise " Araplar Acemlerin efendileridir."³ Bu meyanda daha bir çok hadis uydurulmuştur.⁴

Araplar bir cenaze zuhur ettiğinde sorarlardı ve eğer arap asıllı ise üzülürler değil ise " Allah'ın malı istediği zaman alır" derlerdi.⁵

Ahmet Emin, asabiyeti, arapların bir kusuru olarak değerlendirir: " Arapların bir kusuru da kabile asabiyetidir. İslâm bu çeşit asabiyete savaş açmış ve şöyle demiştir: ' Asabiyete çağıran, yahut asabiyet için savaşan bizden değildir.' Buna rağmen araplar, çok geçmeden cahiliyyet devrinde olduğu gibi, asabiyetlerine döndüler. İslâm tarihi şarkta, Endülüs'te ve arapların bulunduğu her

1. A.Emin, İslâmın Bugünü, (çev.A.Öztürk), İslâm Kitabevi, Ank.1977, s.96.
2. el-Makdisî, Mesbûkü'z-Zehap fi Fadlil-Arab ve Şerefü'l-ilm alâ Şerifi'n-Neseb, Râşûd Ef.K., 21497/2, 15/b.
3. Aclûnî bunun hadis olmadığını fakat Arap'ın cins olarak üstün olmaları bakımından sahih olduğunu söyler, Keşfu'l-Hafâ, C/II, s75, Hadis no:1723.
4. A.Emin, Fecru'l-İslâm, (çev.A.Serdaroğlu), Kılıç Kitabevi, İst.1976, s.314.; Y.Kandemir, Mevzû Hadis, s.48-51.
5. C.Zeydan, İslâm Medeniyeti Tarihi, C/I, s.101.

1
yerde asabiyet örnekleri ile doludur."

Arapların bu tutumuna karşı Arap olmayan (mevâli) tepki göstermiş ve nihayet Abbâsîler zamanında kuvvetli bir aksulamel göstermişlerdir.

Arapların fîtrî üstünlük iddialarını kabul etmeyen ve insanların eşit olduğunu savunan bu gurup İslâm Tarihi'nde ŞUUBİYE denilen cereyanın öncülüğünü yapacaktır. Bunlar kendilerine, insanların eşit olarak yaratıldıklarını savunduklarından, "Ehlu't-Tesviye" (eşitlik taraftarı) ismini vermişlerdir.²

Şuubiye hareketi, Arap asabiyetine karşı, diğer müslüman unsurların millî şuurlarının uyanışı ve kendi geleneklerinin, kültürlerinin tekrar canlandırılması hadisesi idi.³

Dil konusunda olduğu gibi, Arap üstünlüğü fikri de Arap milliyetçileri tarafından önemli bir unsur olarak milliyetçilik bilincinin uyandırılmasında bir vasıta olarak sık sık başvurulacaktır. 1902 de ölen el-Kevâkibî, Ummu'l-Kura adlı kitabında, Arap'ın ve Arapçanın her bakımdan üstünlüğünü isbata çalışacaktır.⁴ Şiddetli bir Türk aleyhtarı olan R.Rıza da İslam birliğini (Pan-İslâmizm) savunmasına rağmen

1. A.Emin, İslamın Bugünü, s.111.
2. C.Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi, C/IV, s.158vd.,251,259.;
A.Uğur, Osmanlı Siyaset-Nâmeleri, (Doç.Fezi basılmamış), A.U.İ.F. 1979, s.20.; B.Lewis, Tarante Araplar, s.87 vd.
3. Bkz., F.Köprülü, İslam Medeniyeti Tarihi, s.99-100.; B. Üçok, İslam Tarihi Emevîler-Abbâsiler, MEB Yy.,Ank.1983, s.57.
4. İ.Arsel, Arap Milliyetçiliği ve..., s.378.
5. J.P.Roux, L'Islam au Proche Orient, Payot,Paris 1960,s.211.

Türkleri bu birliğin dışında tutacak ve İslâm Milleti (üm-¹met)'ini sadece Araplar olarak görecektir.

Cemâleddin Afgânî de Arapların bu üstünlük duygularını şu sözleri ile belirtiyordu: " Şarklılar ecdat şerefi ile tegannîden vaz geçsinler ve mevcuda baksınlar..., onlara saf bir hayat, keramet ve izzet sağlayacak geleceğin ar-²zusunun kuruluşunu istesinler, merak etsinler."

3- Hilafet

Hz. Peygamber'in irtihalinden hemen sonra bir problem olarak ortaya çıkan hilafet meselesi, daha sonraki dönemlerde, hep bir anlaşmazlık ve ihtilaf konusu olacaktır. Hz. Peygamber'in vefatından sonra halifeliği Kureyş kabilesi ele geçirecek, Hz. Osman devrinde içten içe parçalanacak, nihayet Hz. Ali devrinde ise, kılıçlı bir Emevî-Haşimî mücadelesi halini alacaktır.³ Böylelikle hilafet siyasi bir mesele haline gelecek ve daha sonra, dinî bir takım ayrılıklara da neden olacaktır.

Hz. Peygamber'in kendisine açıkça bir halef tayin etmediğini biliyoruz. Hz. Aişe'nin şu ifadesi bunu açıkça belirtmektedir: " Peygamber (a.s.) rununu teslim etti, kimseyi halife bırakmadı. Şayet birini halife bırakacak olsa⁴ idi, bu zât ya Ebû Bekir, yâhut Ömer olurdu".

1. İ.Arsel, Arap Milliyetçiliği ve..., s.372.

2. K.Kal'acı, Cemalü'd-Dîn el-Efgânî, Beyrut-1965, s.19.

3. Mehmet S.Hatiboğlu, " İslamda İlk Siyasî Kavmiyetçilik, Hilafetin Kureyşiliği", A.Ü.İ.F.Dergisi, C/XXIII, Ank. 1978, s.155.

4. a.g.makale, s.156.

Sıffîn vak'asından sonra, Kureyş dışından halife seçimi meselesi müslümanların zihinlerini meşgul etmiş ve bu konuda iki görüş ortaya çıkmıştır. a- Hilafeti (imâmeti) hangi kabileden olursa olsun her müslümana tanıyan Eşitlikçiler (Ehlü't-Tesviye); b- Sadece Kureyşe has kılan Kabil¹leciler. Vehhabî hareketinden sonra ise, Araplar hilafeti sadece Araplara has bir imtiyaz olarak göreceklendir. Tabii ki, Arap dünyasında hüsn-ü kabul gören bu düşünce Arap milliyetçiliğinde de önemli bir faktör olacaktır. Bazı Arap milliyetçilerinin ve Vehhâbîlerin bu konudaki görüşlerine geçmeden önce, hilafet konusunda kısaca durmak yararlı olacaktır.

İslamda devlet başkanı, yönetici söz konusu olduğu zaman ilk akla gelen, kuşkusuz, halife (imam) dır. Halife sözlükte, "birinin yerine geçen" anlamındadır. Kur'an'da bu kelimenin kullanıldığı yerler vardır: "Ey Dâvud, biz seni yer yüzünde kâlif²a yaptık...." Hilafet ise, "başka birine niyabet etmek demektir."³ Terim olarak manası ise, "Dini korumak ve dünya siyasetini dine uygun olarak idare etmek hususunda şeriat sahibine nâiblik etmek demektir."⁴

İbn Haldun ise, meşhur eseri Mukaddime'de, hilafeti şöyle tarif eder:"Hilafet uhrevî maslahatlar ile bun-

1. M.S.Hatiboğlu, a.g.yer.
2. Sâd 38/26; ayrıca Bkz., En'am 6/165, A'raf 7/69, Yunus 10/14.
3. Râgıb el-İsfhânî, el-Müfredât fî Garîbi'l-Kur'an, Beyrut (?), s.156.; A.Uğur, Osmanlı Siyaset-Nâmeleri, s.18.
4. A.Uğur, a.g.yer.; Ebu'l-Âlâ Mevdûî, İslamda Hükümet, (çev. A.Genceli), Ankara(?) s.257 vd.; Krş., el-Mâverdi, el-Ahkâmü's-Sultâniye, (çev. A.Şafak), Bedir Yy., İst. 1976, s.5.

lara râcî olan dünyevî maslahatlar konusunda, nazar-ı şerînin gereğine göre tüm insanları sevk ve idare etmektir... İmdi, hakikatte hilafet, dinin korunması ve dünyanın dini siyasetle idare edilmesi için şeriat sahibine (Hz.Muhammed)¹ niyâbet ve vekâlettir."

Buna göre hilafet, dinî-dünyevî işlerin islam dinine göre sevk ve idare edilmesi meselesinde Hz.Peygamber'e nâib, vekil olmak manasına gelmektedir. İslam hukukçuları hilafetin tarifi konusunda, yukarda belirtilen çerçevede, pek ihtilaf etmemişlerdir. Onlar halifeliği, devlet başkanlığı konusunda, Hz.Peygamber'in yerine geçen kişi olarak anlamışlardır.²

İslam tarihinde halife tabiri ilk defa Ebû Bekir hakkında kullanılmıştır, o'na Allah'ın Elçisinin Halifesi anlamına "Halifetü Rasûlu'llah" dendiği gibi Allah'n Halifesi manasına "Halifetu'llah" da denilmekte idi. Daha sonra inananların başkanı manasına gelen "Emîru'l-Mü'minîn" tabiri kullanılmıştır ki, ilk kez Hz.Ömer hakkında kullanıldığını biliyoruz.³

Hz.Peygamber'in sağlığında Ebû Bekir'in (632/634) imamlık yaptığı bilinmektedir. Buna binaen, sahabe onu Peygamberin irtihalinden sonra halife seçmiş ve ona Benî Sa-kife gölgeliğinde biat etmişti.⁴ Ebû Bekir kendisinden sonra

1. Ibn Haldun, Mukaddime, C/I, s.452-453.

2. Hukukçuların bu konudaki görüşleri için Bkz., Abdulkadir Udeh, İslam ve Siyasi Durumumuz, (mütercim, yer ve tarih yok), Pınar Yy., s.121 vd.; Hatiboğlu, A.g.makale, s.172 vd.

3. A.Uğur, a.g.e., s.18.

4. M.Hamidullah, İslam Peygamberi, (çev. S.Tuğ) İrfan Yy., İst.1980, 6/II, s.1172 vd.

ra, halife olarak, Hz.Ömer'i (634-644) seçmiş bundan sonra şûra (Ehlü'l-Hall ve'l-Akd) ya kalmış, şûra Hz.Osman'ı(644-656) seçmiş ve onun katli üzerine de Hz.Ali geçmişti (656-661). Hz.Ali zamanında dahilî harpler çıkmış ve halifelik konusunda karşıt görüşler birer "mezhebî ve siyasi doktrin (parti), hizip" halini almıştı. Nihayet Muaviye ile beraber halifelik, babadan oğula miras yolu ile geçen bir kurum¹ olmuştur. Daha sonra, 1517 den itibaren, Osmanlılara geçecek² tir.

Halifenin seçimi konusunda, tüm islam mezhepleri, halifenin seçim ve anlaşma yolu ile olup, nasp ve tayinle³ olmayacağı konusunda birleşirler. Sadece Şiiiler, halifenin tayin ile olacağı kanaatindedirler.

Halifede aranan şartlar konusunda bazı esaslar tesbit edilmiştir, bunlar; ilim, adalet, selâmet-i havâs (sağlam duyu organları)... ve Kureyş kabilesinden olma şartlarıdır.⁴ Halifede bulunması gerekli şartların neler olduğu konusunda çeşitli ihtilafların varlığı ile beraber esas münakaşa konusunu "Kureyşilik" şartı oluşturmaktadır. Bu şartı⁵ bilginlerin bir çoğu kabul etmez. Kureyşilik şartını ileri sürenler ise delil olarak " Devlet Beşkanı, İmam Kureyştendir" hadisini göstermektedirler.⁶

1. A.Uğur, a.g.e., s.19.

2. C.Zeydan, a.g.e., c/I, s.159 ve not 1;

3. A.Uğur, a.g.e., s.21-26.; Şianın görüşü için Bkz., a.g. makale, s.167 vd.

4. Bkz., Maverdî, a.g.e., s.6-7.; C.Zeydan, a.g.e., s.158.; A.Uğur, a.g.e., s.26-27.

5. Bkz., İbn Haldun, Mukaddime, c/I, s.556-557.; C.Zeydan, a.g.yer.; A.Uğur, a.g.e., s29 vd.

6. Maverdî, a.g.e., s.7.

Hilafet konusundaki Kureyş kabilesinden olma şartının mesnedini teşkil eden bu hadisi inceleyen M.S.Hatiboğlu, bu şartın islâmın özü ile uyuşmadığı kanaatine varır. Hatiboğlu bu ve benzeri hadisleri etraflıca inceledikten sonra şu sonuca varır: "... Câhiliye devri kabîlecilik zihniyeti, bu sûretle İslâmda sâadece gömlek değiştirmiş oluyordu. Kur'an ve Sünnette, muayyen kavim veya sülâlelere has hiçbir hüküm yokken, müslümanın lüzumsuz tevâzû, ferâgat ve müsâmahası, islâmî devirde, gayr-ı islâmî bir düşünceye imkan veriyordu. Bu keyfiyet, evvelâ başkanlık makamının Peygamber kabilesine hasredilmesine müteveccihdi. Müteakiben iş, bu kabîleninde dahil olduğu bir kavmi takdis¹ etmeye kadar vardı".

İşte bu keyfiyet, dil ve asabiyet konularında olduğu gibi, hilafet konusunda da devam edecek, Araplarda millî şuurun canlı kalması ve yenilenmesi bakımından sürekli gündeme getirilecektir.²

Biraz ileride göreceğimiz, vehhabî hareketi için de durum aynıdır. Bu harekette Araplık daima ön planda gelmiştir. Öyle ki, hilafet konusunda eser yazan bir vehhabî, her zaman bu meselede Arapların Türklerden daha ehil olduğunu ele alacaktır.³ Üstelik "vehhabîler, Osmanlı sultanlarını her zaman birer gâsıp olarak"⁴ düşünmüşlerdir. 1806 da bir vehhabî, "- Zaman yaklaşıyor, hilafet makamında bir Arap'ın oturduğunu göreceğiz. Uzun zamandır bir gâsıbın (Os-

1.M.S.Hatiboğlu, a.g.makale, s.207.

2. İ.Arsel, Arap Milliyetçiliği ve..., s.384.

3. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.184.

4. A.V.Ecer, Üç Tebliğ, Kayseri-1985, s.19.

manlı sultanı) boyunduruğunda ezildiğimiz yeter.", diye ba-
ğıracaktır.

Daha sonra Hicaz Kıralliyet Ateşelerinden Şeyh Ha-
fız Wahba, 1929 da Londra'da verdiği bir konferansta, veh-
habîlerin bu düşüncelerini şöyle ifade edecektir: "Büyük
harpten önce Necid, siyasî ve milletler arası (ilişkiler)
bakımından Türk eyaleti olarak görülüyordu, maamafih Necid
halkı, Türk otoritesini veya Türk hilafetini hiç bir zaman
tanımamıştır. Vehhabîler için Türkler hiç bir zaman gerçek
islâm müdafileri olarak kabul edilmemiştir ki, halife ola-
rak" kabul edilsinler.²

Abdurranman el-Kevâkibî de aynı görüştedir. O, Um-
mu'l-Kura adlı eserinde merkezi Mekke'de olacak bir Arap
Halifeliği fikrini savunmuştur.³ Kevâkibî , Arap ile arap
olmayın müslümanlar arasında çok keskin bir ayırmadan yana-
dır. O'na göre Araplar dil ve nesep yönünden islâmda özel
bir yere sahiptirler. Binaenaleyh, sadece Araplar islâmın
haşmetini tekrar ihyâ için çaba sarfetmeye hazırdırlar; zi-
ra , ona göre, Araplar Türklerin ahlâkî yönden düştüğü çö-
küntüye düşmemişler ve Allah tarafından bu musibetten korun-
muşlardır.⁴

Önümüzdeki sayfalarda göreceğimiz gibi, Arap milli-
yetçiliğinin teşkilatlı olarak faaliyet sürdürdüğü dönemler-

1. A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde Vahhabî Hareketi, (Dok.Tezis
basılmamış), A.C.I.F. 1976, s.139,179.
2. a.g.e., s.179-180.
3. Nazik Sâbâyârd, er-Rahhâlûne'l-Arab ve Hadarâtu'l-Garb fi
Nahdati'l-Arabiyyeti'l-Hadîs, Beyrut-1979, s.342 not3.
4. Z.N.Zeine, The Emergence..., s.70.

de de, bu fikir işlenecektir. Paris'te kurulan Genç Araplar Teşkilatı yayınladığı bildirilerden birinde, hilafet konusundaki görüşlerini şöyle açıklıyordu: Mekke ve Medine dahil Hicaz bölgesinde tamamen müstakil bir devlet kurulacak, bu devletin başkanı da Halife sıfatıyla iş başında icrâ-i hükümet edecektir.

Hilafet meselesi, ilk günden itibaren oldukça ihtilafli bir mesele olarak, islâm dünyasında çok çeşitli cereyanların ortaya çıkmasında etkili olmuş bir meseledir. Hâlâ, bu gün bile, müslümanların üzerinde durduğu bir konudur. Böyle bir konuyu Arap milliyetçilerinin kendi ideolojileri doğrultusunda işlemeleri, elbette onlara bir takım avantajlar sağlamakta idi.

4- Vehhabîlik

a- Tarihçe, Muhammed b. Abdulvehhab ve Vehhabîliğin Doğuşu

Muhammed b. Abdulvehhab 1115/1703 tarihinde Necid bölgesinde bugünkü Riyad'a 70 km uzaklıkta bulunan Uyeyne köyünde doğdu. İlk tahsilini, Uyeyne kadısı olan babasının yanında tamamladı. Daha sonra Mekke, Medine, Basra, Bağdat, Hemedan, Isfahan... gibi yerlerde kaldı ve bu çevrelerin bilginleri ile tanıştı, tartıştı.

1. Salih Tuğ, İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, (XIX ve XX. Asırlar), İrfan Yy., İst. 1969, s. 264.

2. A.V. Ecer, Osmanlı Tarihinde Vehhabî Hareketi, s. 49 vd.; A. Emin, Zuamau'l-İslah fi'l-Asri'l-Hadîs, Beyrut (?), s. 10. Ömer Ebû en-Nasr, Zuamau't-Tahrir fi'l-İslam, Beyrut 1968, s. 153.; R. Dozy, Tarih-i İslamiyet, (çev. A. Cevdet), Mısır-1909, C/II, s. 534. vd.

Takriben 21 yaşında iken Irak ve İran'da çok gezdi; felsefe ve tasavvuf¹la meşgul oldu, hatta bir ara tasavvuf bile okuttu. 1726 da Riyad'ın kuzeyindeki Hureymila'ya geldi. On beş yıl kadar kaldığı Hureymila'da, en önemli eseri olan Kitâbu't-Tevhîd²'i yazdı. Burada tepkilerle karşılaşınca, doğum yeri olan Uyeyne'ye tekrar döndü. Uyeyne Emiri Osman b. Hamd b. Muammer'i ikna etmeyi başardı. O'nun maddi gücünden istifade ile Zeyd b. Hattab'ın (ölm H 12/M 634) türbesi ile bu türbe civarındaki mezarları yıktırdı. Uyeyne'nin en büyük dinî lideri haline geldi; fakat faaliyetleri endişe ile takip ediliyordu.

Daha sonra Benû Halid Emiri Süleyman b. Urey'ir'e bazı bilginlerin şikayeti sonucu, Emir, O'nun öldürülmesini Uyeyne Emirinden istedi. Bunun üzerine burayı terk ederek Der'iyeye³ gitti.

M. b. Abdulvehhâb, buranın emiri Muhammed b. Suud'a "Necid'in hakimi olmaya" karşılık kendisine yardım etme teklifinde bulundu. Emir bu teklifi kabul etti, ve 1744 yılında yapılan bu anlaşma ile Abdulvehhab büyük bir güç kazanmış oluyordu. Bu anlaşma ile M. b. Abdulvenhab dinî liderliği, M. b. Suud'da devlet işlerinde liderliği paylaşarak "fetih planları" yapmaya başladılar.⁴ Bu anlaşma ile Vehhabî devle-

1. Fazlurrahman, İslam, (çev.M. Dağ, M. Aydın), İst.1981, s.251.
2. M.b.Abdulvehhâb'ın eserlerinin listesi için Bkz. A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde Vehhabî Hareketi, s.65-102; E.R.Fığlalı, Çağımızda İtikadî İslam Mezhepleri, s.63-85.
3. A.V.Ecer, a.g.e., s.52 vd.
4. a.g.e., s.54; Üç Tebliğ, s.13; Daha sonra M.b.Suud, M.b. Abdulvehhab'ın damadı da olacaktır. Bir rivayete göre de kız kardeşi ile evlenecektir. Bkz. N.Çağatay, "Vehhâbîlik" İA, C/XIIb, s.263; Dozy, Tarih-i İslamiyet, C/II, s.536.

tinin de temeli atılmış oluyordu.¹

M. b. Abdulvehhab burada sadece vaaz ve derslerle yetinmedi. Mezhebini müdafaa amacıyla çeşitli risaleler yazdı. Bölgedeki emirlere, Medine ileri gelenlerine, hatta III. Selim'e görüşlerini kabul etmeleri için mektuplar da yazdı.²

M. b. Suud'un ölümünden sonra, oğlu, Abdulaziz b. Suud, daha önce babası zamanında zaten temeli atılmış olan Vehhabî devletini daha da güçlendirdi. Osmanlı Devletinin merkezinden uzak oluşlarından da istifade ile çok süratli bir fetih hareketi başlattı. Necid bölgesine tamamen hakim oldu ve Mekke ile Medine'yi de aldı. 1311 yılına gelindiğinde Vehhabî devleti Halep'den Hint Okyanusu'na, Basra Körfezinden Kızıl Deniz'e kadar yayılmış bulunuyordu.³

1792 de ölen M. b. Abdulvehhab'ın fikirleri fiilen bir devlet ortaya çıkarmış oluyordu. Osmanlı Devleti için bir tehlike arzetye başlayan bu hareket, Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'ya havale edilecek ve 1818 de Vehhabî Devletine son verilecektir. Böylece Vehhabî meselesi Osmanlı için kapanmış gibi görünse de daha sonra tekrar ortaya çıkacaktır.⁴

Vehhabiliğin başarılı olmasında çeşitli faktörler rol oynamıştır. M. b. Abdulvehhab fikirlerini yaymaya başladığında, Arabistan'da, durum tıpkı cahiliye döneminde ol-

1. E. R. Fiğlalı, Çağımızda İtikâdi..., s.65.

2. N. Çağtay, "Vehhâbîlik", İA, C/XIIb, s.263.

3. A. V. Ecer, Osmanlı Tarihinde..., s.111; Fiğlalı, a.g.e., s.66.

4. A. V. Ecer, Üç Tebliğ, s.17.

duğu gibi, bir kargaşa içinde idi. Her kabile bir bölgeye hakim olmuş ve herbirinin de mahallî reisleri vardı. Aralarında birlik beraberlik yoktu, hatta bazıları birbirleri ile savaş halinde idiler.

Vehhâbî hareketi ortaya çıktığında ise Osmanlı İmparatorluğu'nun başında çeşitli gaileler vardı. 1774 de Osmanlı-Rus savaşı sonucu Kırım İmparatorluktan ayrılmıştı. 1798 de Fransızlar Mısır'ı işgal etmişlerdi. Coğrâfî şartlarda eklenince Vehhâbî hareketi oldukça musaid bir ortamda gelişme imkanına kavuşmuş oluyordu.

Hac mevsimi de önemli bir fırsat oluyordu. Vehhâbîler hac mevsiminde, fikirlerini tüm bölge sakinlerine ve müslümanlara yayma fırsatı buluyorlardı. Nitekim 1822 de hacca giden, Hindistan'da yenilik hareketinin öncüsü, Seyyid Ahmed Barelvî (1786-1831) vehhâbîlikten etkilenmişti. İmam Sunûsî ve Şevkânî de hac vesilesi ile vehhâbîlikle temas geçmişlerdi.

Bütün bunlara "milliyet duygusu ve Türk düşmanlığı"nı da ekelemek gerekir.

İslâm dünyasında Vehhâbîlik başta olmak üzere ortaya çıkan dinî akımlar, her şeyden önce, islâm toplumunun

1. A.Emin, Zuamau'l-İslah..,s.16-17; İ.H.Uzunçarşılı, Mekke-i Mükerrreme Emirleri, T.T.K.,Ank.1984, s.25..
2. A.V.Ecer, Üç Tebliğ, s.18.
3. W.C.Smith, L'İslam Dans Le Mond Moderne, Payot,Paris 1962, s.65.
4. A.Emin, a.g.e., s21.
5. A.V.Ecer, a.g.e., s.18-19.; Vehhabî hareketinin başarılı olmasında Batılı devletlerin yardım ve desteğini de belirtmek lazımdır. Bkz.Çağatay,"Vehhâbîlik"; IA, C/XIb; A.V.Ecer, a.g.e., s.19. ; Uzunçarşılı, a.g.e., s.133.

lahilî parçalanma ve zöküşüne karşı tavır almaktan doğuyordu. Yine hepsi de, islâm toplumuna, saf ve ilk devirlerdeki gibi yeknesak bir yapı vermeye çalıştıklarını iddia ediyorlardı. Bunların en önemlilerinden biri, hatta, başta geleni vehhâbî hareketidir.¹ M. b. Abdulvehhab islâm toplumunu yeteri kadar birlik içinde bulmuyordu; ama daha işin başında, kendi başlattığı hareket silahlı baş kaldırmalara dönüştü ve toplum birliğini daha çok bozdu.²

M. b. Abdulvehhab "mutaassıp bir adamdı ve O'nun mesajı açıktı; O, selef dönemine tekrar dönmek istiyordu"³. Tabii^{bu,} işin dinî cephesi idi. O'nun hareketinin siyasî ve millî yönü başka idi. Vehhâbîliğin tesirleri, siyasî cephesi ve Arap milliyetçiliğine katkısına geçmeden önce temel görüşleri hakkında kısaca durmak istiyoruz. Zira Muhammed İkbâl'in ifadesi ile "M. b. Abdulvehhab kararsız ruhunun ateşini en nihayet, bütün islam dünyasına yaymaya muvaffak olmuştur."⁴

b- Görüşleri

I- Tevhîd:

M. b. Abdulvehhab öğrenimi sırasında en fazla tevhîd konusu ile ilgilenmişti. O'nun görüşlerinin temelini de

1. W.C.Smith, L'Islam Dans Le Mond Modern, s.64; A.Emin, M.b. Abdulvehhab'ı ilk "İslam Birliği" çağrısını yapan kişi olarak görür, İslamın Bugünü, s.144, 208.
2. Fazlurrahman, İslâm, s.202.
3. Smith, a.g.yer.
4. M.İkbâl, İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Teşekkülü, (çev. A.Asrar), Bir Yy., İst.1984, s.208, İkbâl bu eserinde Vehhâbîliğin siyasî yönü üzerinde durmaz.
5. A.Emin, Zuamau'l-İslah..., s10.

tevhîd anlayışı teşkil eder. Şirk, bid'at, şefaât ve benzeri görüşlerinin hepsi de bu esasa dayanmaktadır. Bu görüşlerinden dolayı da, vehhabîler kendilerini "Muvahhidûn" diye isimlendirirler.¹

Ehl-i Sünnet kelamcılarının çoğunluğuna göre tevhîd, Allah'ın zâtı, sıfatları ve fiilleri yönünden birleşmesi, O'nun her hususta eşi benzeri olmadığına kabulüdür. M. b. Abdulvehhab'a göre ise, Allah'ın zât, sıfat ve fiil yönünden birleşmesi tevhîd için yeterli değildir. Kulların fiilleri ile de Allah'ı birleşmesi gereklidir ve Allah'dan başkasına dua ve recâ'da bulunmaması gerekir. Allah'ın emirleri, Peygamberin sünneti dışında emir ve yasak tanımayarak, Peygamber devrinde olmayan her şeyi bid'at sayıp, terk ederek Allah'ı birleşmesi gerekir ki, buna da Tevhîd-i Amelî denir. Bunu yapmayanlar "Kafir" sayılır ve malları, canları muvahhidlere (vehhabîlere) helaldir.² Bu itibarla da, imanın şartı olarak kabul edilen "kalp ile tasdik dil ile ikrar", yeterli şart değildir.

M. b. Abdulvehhab tevhîd'i, a- Tevhîd-i İlah, b- Tevhîd-i Rubûbiyet ve c- Tevhîd-i Ulûhiyet olmak üzere üçe ayırır. Bu üç esasa riayet etmeyenler ise, O'na göre kafirdirler.³

1. A.Emin, Zuamau'l-İslah..., s.10; A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde..., s.65.
2. A.V.Ecer, Üç Tebliğ, s.15; E.R.Fıglalı, Çağımızda İtikâdî..., s.66 vd.; M.b. Abdulvehhab, Üç Temel ve Delilleri, (yer, tarih ve mütercim adı yok), s.6 vd.
3. Bu konuda Bkz, A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde...,s.70; M.b. Cemil Zeynû, Huz Akîdede ke mine'l-Kütübi ve's-Sünneti's-Sahihî, Mekke (?), s.8-10.

II- Şefaât ve Tarikat:

Şefaât birinin bağışlanmasına delalet manasına gelir. M. b. Abdulvehhab bu konuda İbn Feymiyye'yi takip eder ve Kur'an'dan (En'am, 51; Bakara, 255; Sebe,23; Zümer, 44; Necm,26) deliller getirir. O'na göre, Kur'an'dan başka mürşid, Allah'dan başka hidayet verici aramak doğru değildir. Peygamber'e dahi tevessül ve ondan şefaât dilemek caiz değildir. Eğer Peygamber şefaâtçi kılınmak isteniyorsa bu, ona itaat ve emirlerine uymak ile olur.

M. b. Abdulvehhab, her bölgede bir yada birkaç velinin olduğunu, halkında bunların iyilik veya kötülük yapabileceklerine inanmalarını şirk olarak nitelemektedir. Onlara bu şekilde inanmayı, kurban kesmeyi, adaklarda bulunmayı müşrik şâirin şu ifadesine benzetir: "Biz onlara (putlara) bizi, sadece, Allah'a yaklaştırsın diye ibadet ediyoruz. Bunlar Allah indinde bizim şefaâtçılarımızdır".

Halbuki bunların Allah indinde hiç bir imtiyazları yoktur. Tasavvuf ve Tarikat bütünü ile bid'attır ve sapıklıktır. "Dolayısı ile Tarikatlardaki şeyhlik, mürşidlik ve onlardan yardım isteme, evliyânın hayatta iken ve öldükten soara tasarrufta bulunmaları, dörtler, yediler, kırklar, ve kutup görüşleri yanlıştır, bunlara inanmak adanı dinden çıkarır."

1. A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde..., s.72 vd.; E.R.Fıglalı, Çağımızda İtikâdî..., s.72.
2. A.Emin, Zuamau'l-İslah..., s.11.
3. A.V.Ecer, Üç Tebliğ, s.15; A.Emin, a.g.e., s.13; Fazlurrahman, İslâm, s.248.

III- Bid'at:

M. b. Abdulvehhab, bid'at konusunda İbn Teymiyye'-ye uyar, ona göre Allah'ın kitabında olmayan ve Rasûlünün sünnetinde bulunmayan her şey bid'attır ve böyle bir şey ortaya koyan mel'undur. Her bid'at sapıklıktır ve terk edilmelidir. Türbe ve mezarları yapmak, camileri süslemek, tütün ve kahve içmek, makam ile ezan okumak, minarelerden ezan dışında bir şey söylemek, namazlardan sonra tesbih çekmek, mevlut okumak, ayetleri ve hadisleri te'vil etmek, tarikat şeyhlerine aşırı saygı göstermek... vs bid'attır ve şirkidir.

M. b. Abdulvehhab'ın en korkunç şirk olarak gösterdiği bid'at, türbe ve mezarları yapıp süslemek ve bunları ziyaret etmektir. Nitekim Uyeyne'de iken Zeyd b. Hat²tab'ın türbesini bunun için yıktırmıştır.

IV- İyiliği Emretmek, Kötülüğü Yasaklamak:

İyiliği emr, kötülüğü yasaklama (Emr-i bi'l-Ma'rûf ve'n-Nehyu ani'l-Münker) tüm İslam bilginlerinin kabul ettiği bir Kur'an hükmüdür.

M. b. Abdulvehhab'a göre iyiliği emretmek, kötülükten insanları alı koymak için çalışmak ve savaşmak farzdır. Bid'atlar sapıklıktır ve bunları işleyenlerle savaş-

1. Tütün ve kahve konusunda XVII. yüzyılın ikinci yarısında Hayli tartışmalar olmuştu, Bkz. Katip Çelebi, Mizânu'l-Hakk fî İhtiyari'l-Ehakk, (hazırlayan, O.Ş.Gökkaya), Terçüman, 1001 Temel, ist.1980, s.40-50.
2. A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde..., s.79 vd.; E.R.Fıglalı, Çağımızda İtikâdî İslam..., s.76 vd.
3. Bu konuda bir özet için Bkz. Katip Çelebi, a.g.e., s85-88.

1
mak farzdır. Nitekim Abdulaziz b. Suud 1803-1806 yıllarında Mekke ve Medine'yi zaptedince bura halkına "...İslâmın nimeti ile şereflenip Cenâb-ı Hak'ı kendinizden râzı ve hoşnud kıldınız; artık âbâ ve ecdâdınızın bâtil inançlarına meyl ve râğbetten ve onları rahmet, hayırla yâd ve zikir² kirden kaçının; ecdâdınız tamamen şirk üzere vefat ittiler." demekten çekinmiyecektir. Osmanlıya karşı kin ve husumetlerinde bu esasın da rolü büyüktür.

Görüşlerini kısaca özetlediğimiz vehhâbîliğin geniş sayılabilecek bir etki alanı bulmuş olmasında, haccın önemli bir yeri vardır. Vehhâbîler hacc dönemini propagandaları için çok iyi değerlendiriyorlardı. 1822 de hacca giden, Seyyid Ahmet Barelvî (1786-1831) vehhâbîlerin fikirleriyle tanışmış ve vehhâbîliğin Hindistan'da kısmî bir tesir sahası bulmasında etkili olmuştur.³ Yine, "Türklerle Hıristiyanları bir ve aynı darbe ile parçalayacağım" diyen Mehdi es-Sunûsî'nin babası, Şeyh Muhammed b. Ali (1791-1859) de hacc dolayısı ile Vehhâbîlikle tanışmış ve etkilenmiştir.⁴

Yemen'de eş-Şevkânî (1758-1835) ve Suriye'de el-Kevâkibî (1854-1902) vehhâbîlikten etkilenenler arasındadır. Irak'ta Nu'man Hayru'd-Dîn el-Âlûsî (ölm.1924) vehhâbîliği övücü eserler yazdı. Mısır'da Abduh (1849-1905) ve Reşid Rıza (1864-1935) da bu akımdan etkilenmişlerdir.

1. A.V.Ecer, Hıç Tebliğ, s.15.

2. E.R.Fıglalı, Çağımızda İtikâdî..., s.66.

3. Tarık Zafer Tunaya, İslâmcılık Cereyanı, İst.1962, s. 260.

4. Osman Keskioglu, İslâm Dünyası Dün ve Bugün, A.Ü.İ.F.Yy., Ank.1964, s.44-45; A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde..., s.192.

Özellikle Abdüh, iki konuda vehhabîlerle aynı görüşü paylaşmaktadır: a- Türbe, mezar ve evliyayı Allah'a ortak koşanlarla ve islâm inancına girmiş bid'at ve hurafelerle mücadele, b- İçtihat kapısının açılması.

c- Vehhâbîlik ve Arap Milliyetçiliği

XIX. asır başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda, baş gösteren millî hareketlerden bahs edilirken, batılı tarihçilerin etkisi ile sadece Hıristiyan teb'a arasında cereyan eden millîyetçilik akımlarına temas etmek bir adet haline gelmiştir. Fakat XVIII. asır sonlarında ve XIX. asır başlarında Araplar arasında baş gösteren bazı hareketler vardır ki, yakından incelendiğinde millî bir mahiyet taşıdığı anlaşılır. Bunların başında da Vehhâbî hareketi gelir.

Çoğu zaman bu hareket hıristiyan pürühenliğine, Luter hareketine benzetilmiş; "modernizm", ihya hareketi, tecdit hareketi... vs nitelendirilmiş ve o zaman hakim olan islâm telakkisini protosto ederek başlayan, sırf dinî bir kıyam hareketi olarak değerlendirilmiştir. "Zahiren bu doğrudur, fakat Sırp ve Yunan hareketleri de, o hareketlere katılanların çoğunluğu dikkate alınırca, islâm hakimiyetine karşı ayaklanan ve Hıristiyanlığı galip getir-

1. N.Çağatay, "Vehhâbîlik", IA, C/XIIb, s.268.
2. Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılıma Devri (XVIII-XIX), T.T.K. Yy., Ank.1940, s.21-22.
3. R.Dozy, Tarih-i Islâmiyet, C/II, 534; F.Ahmet Hilmi, İslam Tarihi, (neşr, Z.Aur), Ötüken Neşriyat, İst.1982, s.579 vd.; W.C.Smith, L'İslam Dans Le Mond Modern, s.64; Dominique Sourdel, L'İslam, Presses Universitaires de France, Paris 1959, s.119 vd.; Fazlurrahman, İslâm, s.249 vd.

mek isteyen dinî hareketler olarak değerlendirilmesi gere-
1
kir."

Vehhâbî hareketi başladığında Necd, Mekke, Medi-
ne Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde idi. Osmanlı sul-
tanları Mekke ve Medine'de bulunan kutsal mahalleri, özel-
likle de Peygamber'in kabrini değerli taşlar, altun, gümüş
vs ile süslemişlerdi. Elbette bunu onlar dinî sâik ile ya-
pıyorlardı. Vehhâbîler ise, Osmanlı sultanlarının dindar-
lık adına yaptığı bu şeyleri, müşriklik sayıyorlardı. Bu-
nu da Osmanlılara husumet beslemekte sebep olarak gösteri-
yorlardı. Dolayısıyla da Osmanlı hakimiyetine son vermek
2
için yeterli sebep sayıyorlardı.

M. b. Abdulvehhâb'ın söylediğine göre, Osmanlı
sultanlarının temsil ettiği İslâmiyet, gerçek islâmiyet o-
lamazdı ve Osmanlı Sultanı da ümmetin gerçek lideri de-
3
gildi. Onun içindir ki, İslâm toplumunun dinden ayrılışı-
na sebep olarak gösterdikleri Türkleri her zaman bir gâsıp
olarak gösteren vehhâbîler, Osmanlının siyâsî otoritesine
karşı meydan okumuşlardı. Zira kendilerine muhalif, temel
4
güç olarak, Osmanlıyı görüyorlardı.

Bu hususu Zeine N. Zeine şöyle ifade eder: "Çoğu
zaman gözden kaçan şudur ki, Osmanlı İmparatorluğunun , za-
ten zayıflamış olan temelini, kuvvetli bir darbe Emir Mu-
hammed es-Suud tarafından, 1806 da Mekke'ye muzafferane

1. Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, s.22.
2. a.g.e., s.23.
3. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.183.
4. Fazlurrahman, İslâm, s.252.

girip, hutbede III. Selim'in (1789-1807) ismi yerine kendi ismini okutmakla vurmüştü. O zaman Bağdat'da Fransız Konsolosu olan Jean Raymond olayı şöyle rapor etmişti: 'Fetih ruhu toplumun tüm tabakalarında kendini gösterdi ve kendi milletinden prensler tarafından yönetilinceye kadar, kalplerinde, eski muhteşem Arap gücü imajı tekrar canlandırılacağına benzer. Aşağıda zikredeceğim pasaj bu durumdan ileri gelmektedir: Geçen gün bir venhâbî peygamberî bir tavırla şöyle diyordu; Hilâfet makamına bir Arap'ın oturduğunu göreceğimiz gün yaklaşıyor, biz bir gâsıbın boyunduruğu (Osmanlı) altında oldukça uzun süre acı çekmiştik.'"^{1 2}

Zaten M. b. Abdulvehhâb, Necd Emiri M. b. Suud ile 1157/1744 de anlaştıktan sonra, Emir, mezhebin intişârı ve kendi amaçları doğrultusunda siyasî-askerî vasıtalara başlanmıştı bile. " Der'iyeye şeyhi M. b. Suud zekat malından başka kimseden bir şey istemez, ganimet mallarınının beşte birini alırdı. Bundan dolayı kabileler ve aşiretler kolaylıkla kendine tabi oldular ve az vakitte kuvveti artarak, bu yeni mezhep sayesinde, bir Ceziretü'l-Arap hükümdarlığı kurma sevdasına düşmüştü."³

M. b. Suud'un ölümü (1179/1766) ölümü üzerine oğlu Abdulaziz b. M. b. Suud (öl.1218/1803) babasından daha büyük bir heyecanla M. b. Abdulvehhâb'a bağlandı ve "Sal-

1. Bu metnin fransızcası için Ekz., J.Raymond, Mémoir sur L'origin des Wahhabys, p.34'den naklen, Z.N.Zeine, The Emergence..., s.40.

2. N.Z.Zeine, a.g.e., s.39-40.

3. A.Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, (sadaleştiren, T.Temelkuran), Üçdal Neşriyat, İst.1966, C/VII, s242.

tanat ve Hilafet" i ele geçirmeyi hedef aldı.¹ Ancak bu hedefe ulaşmak için, görünüşte, mezhebî ve dinî esaslara dayanıyordu. Esasen vehhâbîler, Türk hakimiyetine son vermek ve bir Arap devleti kurmak olan gerçek maksatlarını, dinî fikirleri ile kapatıyorlardı. İşin başında buna bir müddet için muvaffak da olmuşlardı.² Oysa, başından itibaren, vehhâbîlerin kurduğu devlette her zaman Araplık ön planda olagelmisti. Vehhâbîler Osmanlı siyasî otoritesini yıkmak için biraraya toplanmışlardı ve onlara hep "millî Arap şuru" hakim olmuştu.³

Vehhâbîlerin üzerinde ısrarla durdukları meselelerden biri de hilafet meselesi idi. Bunlar hilafet konusundaki naslara sıkı sıkıya yapışıp bunu Türklere karşı düşmanlık hislerinde ve Arap milliyetçiliği duygularında hep, bir kalkan olarak kullanıyorlardı. İlhan Arsel bu konudaki kanaatini şöyle belirtmektedir: "Vehhâbîler, halifeliğin Arapdan başkasına ait olamayacağı konusundaki (nassı) hem Türklere karşı düşmanlık, hem de Arap milliyetçiliğini, geliştirme aracı yapmaktan bıkmayacaklardır."⁴

Gerçi niteliği ve kökeni bakımından, dinî, kültürel ve ırkî bir takım faktörler bu harekette etkili olmuştur ancak, bu türlü "dayanışma duygularının"da milli duyguların bir parçası olduğu muhakkaktır.⁵

1. A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde..., s.140.
2. Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, s.22,25.
3. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.180.
4. İlhan Arsel, Arap milliyetçiliği ve..., s.137, 384; ayrıca Bkz, Y.Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, T.T.K.Ank.1979'a E.Z.Karal'ın Önsözü, s.14-15.
5. Bkz. Max Weber, Sosyoloji Yazıları, (çev.T.Parla), Hürriyet Vakfı Yy., İst.1986, s.175.

tâbi bir idare sistemi kurmuşlardı. Bu sistem oldukça ser-
best sayılabilecek bir idarî sistemdi.¹ Osmanlılar Mısır'da
hakim olan Kölemen beylere dokunmamışlardı. Böylelikle de
merkezden tain edilecek valilerle yerli idareciler arasında
bir denge amaçlanmış idi. Nitekim bu sistem, 1789 a kadar
devam edecektir. Bu tarihten itibaren Mısır, sosyal, siya-
si, ekonomik bakımdan anî bir değişme ve gelişme kaydede-
cektir. Napolyon'un Mısır seferinin tarihi olan 1789 dan
itibaren, Mısır için yeni bir dönem başlayacaktır. Artık
Mısır, XIX. yüzyıl Batı dünyası ile karşı karşıya gelmiş-
tir.²

Bu tarihler, Batı'da gelişen "Merkantlizm" (tica-
rî kapitalizm)³ politikasının sömürü amacı ile Doğu'ya yö-
neldiği tarihlerdir. Yine Batı'nın Ortadoğu araştırmaları
da bu yıllara tesadüf etmektedir.⁴ Arap ülkeleri, XIX. yüz-
yıld, Batı'nın iştahını çekmeye başlayacak ve İngilizler,
Fransızlar, İtalyanlar tarafından zaman zaman ticârî fea-
liyetlerini sürdürmek gayesi ile işgal edileceklerdir.⁵ Bir
arap yazarının ifadesi ile " Emperyalizm bu dünyayı (Arap
dünyası) hem bölecek, hem de birliğini yeniden kuracaktır".⁶

18. yüzyılın sonlarından itibaren, Mısır ticarî ve

1. Z.N.Zeine, The Emergence..., s.25.
2. Y.Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılma..., s.26; D.Sourdcl, L'İslam, s.110.
3. Dağarcık Dergisi, "İktisadi Düşüncenin Temelleri", Yıl, 1984, sayı,2. s.12.
4. a.g.yer
5. B.Lewis, Tarihte Araplar, s.206.
6. Ahmet el-Kutsî, Arap Dünyasında Milliyetçilik ve Sınıf Mücadelesi, (çev.O.Koçak), İst.1975, s.25.

stratejik ehemmiyeti itibariyle Avrupa ülkelerinin, özellikle İngiltere ve Fransa'nın, göz diktiği bir ülkeydi. Napolyon Mısır'ı ele geçirmeyi ve burasını üs olarak kullanıp, Doğu'ya daha kolay yayılmayı amaçlıyordu. Tabii İngiliz Amiral Lord Nelson da onun peşinde idi. Nihayet, Napolyon, 1 Temmuz 1798 de, Nelson'un yönetimindeki İngiliz filosunun önünden kaçarak, İskenderiye kıyılarına asker çıkarttı.

Fransızlar, Mısır'da, eski yönetici sınıfı kaldırdılar ve Osmanlı-Memlûk idareciler yerine Fransız ve yerli halktan oluşan yeni bir yönetici kadro yerleştirdiler. Bu, Mısır halkı için oldukça yeni ve önemli bir halisaydı. Zira XVI. yüzyıldan bu yana ilk kez, Fransız askerî yönetimine yardımcı olarak, doğrudan kendi ülkelerinin yönetimine katılıyorlardı.² Fransız yönetimi burada, her ne kadar, zaman bakımından az kalmışsa da (1798-1801) tesir ve nüfûz bakımından tesiri oldukça büyük olmuştur. " Napolyon'un Mısır'ı işgali bir tek netice doğurmaktan çok, yeni bir devrin, yeni bir çağın açılmasına sebep olmuştur denilebilir."³

1. İ.H.Danişmend, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, Türkiye Yy., İst.1975, s.74-75; E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi, C/V, s.25 vd.; S.Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve..., C/I, s.312; S.F.Mahmud, İslam Tarihi, s.299.
2. S.Shaw, a.g.e., C/I, s.363.
3. Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, C/IV, s.1209; P.Mansfield, Osmanlı Sonrası Türkiye ve Araplar, s.17; " 1798 yılında Mısır'ın Napoleon Bonaparte tarafından işgali büyük bir değişiklik meydana getirdi. Osmanlı-Memlûk rejimi çöktü ve bu kısa ömürlü işgal ile Batı'nın Arap Dünyasına müdahalesi başlıyordu.", B.Lewis, Tarihte Araplar, s.206; Bkz., Ebu'l-Hasan en-Nedvî, İslam Ülkelerinde İdeolojik Savaş, (çev. A.Nuri), İst.1977, s.133.

XVIII. yüzyılda, Batı'da gelişen fikirler ve özellikle de Fransız İnkılabı'nı hazırlayan fikirlerin Mısır'a ilk girişi bu işgal ile olmuştur. Napolyon beraberinde, Arapça harfleri olan , bir matbaa da getirmişti; ilk beyanname ve gazeteler bu matbaa aracılığı ile neşre¹ dilmişti.

Napolyon, Mısır halkının sempatisini kazanmak amacıyla, islâmî ananeye uygun olarak, besmele ile başladığı ilk beyannamesinde; beyannamenin "hürriyet" ve "eşitlik" esası üzerine kurulmuş olan Fransız Hükümeti tarafından yayınlandığını ve bu prensiplerin Mısır'a da tatbikinin istendiğini belirtiyordu.² Bir müddet sonra bir beyanname daha yayınlanacak ve birincisindeki ifadeler tekrarlandıktan sonra şu sözlere yer verilecektir: Türkler kendi menfaatları için Mısır'ı harap etmiştir, Fransızlar ise Mısır'ı hürriyete kavuşturacak ve Türk Hükümetinin baskısından kurtarmak için gelmiştir. Napolyon bu ifadelerle halkın millî duygularına hitap ediyor ve dinî inançları da okşamayı ihmal etmiyordu.³

Napolyon, beraberinde, çok sayıda bilim adamı ve edebiyatçı da getirmişti. Bu bilim adamları, konuları ile ilgili araştırmalar yapıyorlardı. Edebiyatçıların halk ve aydınlar üzerinde büyük etkisi olmuştu. Bunlar bir kütüphane de kurmuşlar ve belli saatlerde kitap okumak isteyen-

1. E.Lewis, Tarihte Araplar, s.212; Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, 3/IV, s.1209.
2. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.187.
3. a.g.yer; Ph.K.Hitti, a.g.e., c/VI, s.1170.

lerin hizmetine sunmuşlardı. Bu tür faaliyetlerin Ezher ülemâsı üzerinde de etkili olduğu muhakkaktır.¹

İşte bu işgal, Mısır'ın Batı alemiyle oldukça sert temasını ve Arap Dünyasının Orta Çağ uykusundan uyanmasına neden olan, ilk tesirlerden birini oluşturmakta idi. Yine, bu etki sayesinde, Mısır'da ilk entellektüel faaliyetlerde başlatılmış oluyordu.²

Fransızların bu kısa, fakat derin tesirleri olan, işgalleri, bilindiği üzere 1802 de sona erecek ve buraya Bâb-ı Âlî tarafından vali olarak tain edilen M.Ali Paşa 1805 yılında, Mısır'a tamamen hakim olacaktır. Artık Mısır için bir başka dönem başlayacak, XIX. yüzyılın Arap uyanışının (en-Nahda) merkezlerinden biri olan burada,³ M.Ali Paşa, III.Selim ve II.Mahmud'un açtığı yolda, Mısır'ı modernleştirme faaliyetlerine girişecektir.

2- Mehmet Ali Paşa Dönemi

Fransızlar çekildikten sonra, Mısır'a, Osmanlı hakimiyetini yeniden tesis etmek üzere M.Ali Paşa (1805-1848) vali tain edildi. M.Ali Paşa, o zaman, tıpkı Osmanlı İmparatorluğunda olduğu gibi, bir dizi reform hareketine girişti. Önce, işe, modern bir ordu kurmakla başladı. Bu amaçla Avrupa'dan subaylar, uzmanlar getirtti. Bu arada Avrupa'da neşredilen teknik ve askerlikle ilgili eserleri tercüme de ettiriyordu. Bunların arasında Napolyon hakkında yazılan

1. A.Emin, İslamın Bugünü, s.143; Hitti, a.g.e.,C/IV,s.1209.
2. Hitti, a.g.e.,C/IV, s.1210. A.el-kutsî, Arap Dünyasında Milliyetçilik ve Sınıf Mücadelesi, s26.
3. A.el-Kutsî, a.g.e., s28.

eserler ve Macchiavelli'nin Hükümdar adlı eseri de bulunuyordu.¹

Mehmet Ali Paşa'nın askerî reformlarının amacı, avrupalı tarzda bir orduya sahip olmaktı. Tabii bunda O başarılı oldu, güçlü bir ordu kurdu ve babadan oğula geçen (yaklaşık yüz yıl sürecek) bir idarî sistem de kurmayı başardı.² M.Ali Paşa bu işte, başlıca, Fransızlardan yardım görüyordu. Fransızların, bu Osmanlı paşasını her bakımdan desteklemelerinin altında ise, ilerde kendi himayilerinde bir Arap İmparatorluğu kurma düşünceleri yatıyordu.³

Başlangıçta askerî ve daha sonra eğitim amacıyla yabancı dil öğrenimi ve bu sayede Batı düşüncesinin Mısır'a girmesi, yine, onun zamanında girişilen modernleşme faaliyetleri sayesinde başlamıştı. Mısır'daki okullarda ilk yabancı dil italyanca ve ilk hocalarda İtalyan idi. Fakat, kısa bir süre sonra, italyancanın yerini Fransızca almış, Fransızca ile birlikte Voltaire, Rousseau ve Montesquieu'nun fikirleri de gelmeye başlamıştı. Fransız İnkılabı'nın hazırlayıcısı ve Avrupa'da milliyetçilik fikirlerinin gelişmesinde derin tesirleri olan bu düşünürlerin eserlerini, 1816 da, Mısır'da herhangi bir okul kütüphanesinde bile bulmak mümkündür.⁴

M.Ali Paşa, eğitim alanında da, önemli yenilikle-

1. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s188.
2. B.Lewis, Tarihte Araplar, s.207.
4. H.G.Yurdaydın, a.g.e., s.190; ayrıca Bkz., A.Toynbee, Medeniyet Yargılanıyor, Yeryüzü Yy., İst. 1980, s.184 vd.
3. Necdet Kurdakul, Osmanlı İmparatorluğundan Ortadoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi, İst.1976, s.55.

İlk öğrenci gurubu 1826 yılında Fransa'ya gönderilmişti. Bu gurubun başına da, Ezher'de öğrenim görmüş olan Rifa'a Râfi'i et-Tahtâvî (1801/1873) M. Ali Paşa tarafından, imam olarak tayin edilmişti. Tahtâvî Fransa'da 1831 yılına kadar kalmıştır.¹ İlk defa "Mısır Milleti" fikrini ortaya o atmış ve bu fikri "İslâm düşüncesinin bilinen tabirleri içinde açıklayan ve haklı göstermeye çalışan ilk yazar"² da, yine o'dur.

Tahtâvî Fransa'da beş yıl kalmış, bu süre içinde Fransız toplum yapısından düşünce hayatına, zamanının ilim ve siyasî gelişmelerine varıncaya kadar, pek çok alanda derinlemesine incelemelerde bulunmuştur. Özellikle de Fransızca'yı ve bu dilden Arapçaya çeviri tekniğini iyice geliştirmiştir. Buradaki müşahede ve anıların içeren Tahlîsü'l-İbrîz fî Telhîsi Paris, adında bir de kitap yazmıştır. N. Sâbâyârd'ın bu kitaptan yaptığı aktarmalara göre o, Fransa'da kaldığı süre içinde; Voltaire, Rousseau, Montesquieu, Sn.Simon, Racine, Condillac... gibi birçok düşünür ve yazarın eserlerini incelemiştir.³ Bu listeden de anlaşılacağı üzere, Fransız aydınlanma devri düşüncesi, Tahtâvî'yi derin bir şekilde etkilemiş ve bu etkiler onun vasıtası ile Mısır'a girmiştir.⁴

Tahtâvî'nin üzerinde ısrarla durduğu konulardan biri de "Hürriyet" konusudur. O, hürriyeti, vatandaşların

1. Nazik Sâbâyârd, er-Rahhâlune'l-Arab..., s.23.
2. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.190.
3. N.Sâbâyârd, a.g.e., s.28.
4. Ahmet b. Bella, Konuşmalar, (çev. N.Bolelli, M.Erdoğan), Akabe Yy., İst.1986, s.116.

humları atılmış oluyordu. Yine, millî tarihe karşı sevgi ve hayranlık duygusu da başlatılmış oluyordu. Tahtâvî'nin bu düşünceleri, kendinden sonra gelen aydınlara bir örnek teşkil edecektir. Durum böyle olmakla beraber M.Ali Paşa'nın milli esaslara dayanan bir Arap İmparatorluğu kurmak düşüncesinde olduğunu söylemek güçtür. Ancak onun zamanında gelişen fikirler ve icraatları, belirli ölçüde de olsa Mısır'nın siyasi bağımsızlık elde etmesinde önemli olmuştur. Fakat oğlu, İbrahim paşa, Arapça konuşuyor ve bir Arap İmparatorluğu kurmayı hayal ediyordu.

M. Ali Paşa'dan sonra gelenler, onun açtığı yoldan Mısır'ı modernleştirme ve Batılılaştırma yolunda bir politika izlemeye devam ettiler. Aynı zamanda Mısır'ı müstakil ve Osmanlıdan bağımsız bir devlet yapma yolunda gayret sarfettiler. İsmail Paşa (1866-1873) Bâb-ı Âlî'ye hoş görünmek amacı ile Mısır'dan gönderilen vergiyi iki katı artırdı. Bunun üzerine "hemen hemen Mısır'ın idaresinde tek başına hakimiyet" demek olan "Hidiv" ünvanını aldı.

İsmail Paşa bu serbest hareket imkanına kavuştuktan sonra, Mısır'da büyük bir yatırım hamlesi başlattı: Suveyş kanalını açtırdı, demir yolları, caddeler, telgraf ve liman tesisleri inşa ettirdi. Bütün bunları yapabilmek için de Avrupalılara, özellikle İngiltere'ye çok borçlandı.

1. B.Lewis, Tarihte Araplar, s.208; E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi, C/V, s.133; Ahmet b. Bella, Konuşmalar, s.112; Ayrıca Bkz., J.C.Risler, L'İslam Modern, Payot Paris 1963, s.13, 38; Ahmet b. Bella, İbrahim Paşa'yı ilk Arap milliyetçisi olarak kabul eder, Konuşmalar, s.113.
2. Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, C/IV, s.1218.
3. Bkz., M.Z.Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, M.E.B.Yy., İst.1983, 9/814.

Kadri Kal'acı'nın belirttiğine göre bu borç, zamanın Mısır parası ile 95 milyon Cenih'e ulaşmıştı.¹ Hidiv borçlarını ödeyebilmek için vergileri artırdı, Süveyş Kanalı'nın hisselerini satışa çıkardı. Nihayet 1879 da İngilizler ve Fransızlar, alacaklarını tahsil amacıyla ikili bir idare sistemi kurdular.²

Bu durum halk arasında hoşnutsuzluk yarattı. Halk arasında güçlü bir milliyetçilik hissinin doğmasına sebep oldu.³ Halk Hidiv'in memleketi yabancılara sattığını söylemeye başlamıştı. Tahtâvî'den bu yana yaygınlaşan milliyetçilik fikirleri bu devrede, daha da güçlenecektir.

İşte bu kargaşa döneminde, halk, Arâbî Paşa başkanlığında, yabancı idarecileri memleketten kovmak ve milli bir devlet oluşturmak amacı ile ayaklanacaktır. Bu ayaklanmanın fikri bakımdan destekleyicisi ve bir anlamda hazırlayıcısı ise Seyyid Cemaleddin Afgânî'dir.⁴

Arâbî Paşa'nın ayaklanmasını bahane eden İngilizler 1882 de Mısır'ı tamamen işgal edecekler ve bu tarihten sonra Mısır şeklen Osmanlıya bağlı kalacaktır. Bu işgal Mısır'da milliyetçilik fikrinin yoğun bir şekilde gelişmesine zemin hazırlayacak ve mahallî, diğer Araplardan bağımsız Mısır Milliyetçiliğinin doğmasına neden olacaktır.⁵

1. Kadri Kal'acı, Cemâlû'd-Dîn el-Efgânî, s.43.
2. a.g.yer; Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, C/IV, s.1219.
3. S.Shaw, Osmanlı İmparatorluğu ve..., C/II, s.242.
4. S.F.Mahmut, İslam Tarihi, s.306; Ömer Ebû en-Nasr, "bu hareketin başında C.Afgânî ve öğrencileri vardı" diyor, Zuamau't-Tahrîr fi'l-İslâm, s.128.
5. B.Lewis, Tarihte Araplar, s.214; Bu konuda N.Sâbâyârd, "İngiliz işgali Mısır'da milli hissin yeşermesinde ilk amil olmuştur" yine (bu işgal) "Mısır'ın diğer Arap ülkelerindeki milliyetçilik hareketlerinden ayrılmasına neden olmuştur" demektedir. er-Rahhâlûne..., s.182.

Böylece Mısır'la milliyetçilik hareketi, sömürgeciliğe karşı bağımsızlık hareketi haline de gelmiş oluyordu. Arâbî Paşa'dan sonra, bu hareketin liderliğini, onun yolunda yürüyecek ve C.Afgânî'nin de öğrencisi olan Sa'd Zağlül yapacaktır.

Arâbî Paşa isyanından önce Mısır'a gelen C.Afgânî, zaten benimsenmiş olan milliyet ve demokrasi fikirlerinin de katkısı ile, Mısırlıların uyanmasında etkili bir faaliyet başlattı. O'nun tesiri ile Mısır'da inkılapçı bir gurup oluştu ve idarecilerden anayasa istemeye başladılar. Böylece Afgânî ve etrafında toplananlar, Mısır'da, siyasî bir faaliyete başlamış oluyorlardı. Zaten Arâbî Paşa ayaklanması da bu hareket sonucu doğmuştur. Bu dönemde uyanan millî şuur hakkında A.Emin şöyle der: " Millî şuur, sömürgecilerle ve sömürgecilere yaltaklık eden yerlilerle uğraşırken uyandı... ve millî şuur neticesinde, memleketin sömürgecilerin çiftliği olmadığı anlaşıldı."

Gerçekten sömürgecilik ve ona tepki, Mısır Milliyetçiliğinde önemli bir faktördür. Başka bir faktör de C. Afgânî ve öğrencilerinin geliştirdiği "Modernizm" veya "Reform" hareketi dir.

1. Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, C/IV, s.1220.
2. S.F.Mahmut, İslam Tarihi, s.306.
3. Kadri Kal'acı, Cemâlü'd-Dîn el-Efgânî, s43.
4. A.Emin, İslamın Bugünü, s.145, 132; Bu milliyetçilik, Ph.K.Hitti'ye göre, İngiliz işgali sonucunda " Pan-Arapçılığın ve Pan-İslamcılığın dışında ayrı bir Mısır Milliyetçiliği ve Mısırlılık ruhunun doğuşudur". Bkz., Ö. Kürkçüoğlu, Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, s.14-15.

5- Modernizm'in Öncüleri ve Mısır Milliyetçiliği

Cemaleddin Afgânî (1839-1897) ile başlayan modernizm hareketi, İslâm Dünyasında, geniş yankılar bulmuş bir fikrî, dinî harekettir. Bu hareket Batı'nın tesiri ile doğmuştu. Batı'nın askerî ve teknik gücü karşısında, İslâm'ın varlığını korumak, içten içe çöküşünü durdurmak, Batı'nın sahip olduğu güce ulaşmak... gibi pek çok faktör müslüman bilginleri, siyaset adamlarını düşündürmeye başladı. Hem Batı'nın sömürgeci istila hareketine karşı koymak, hem de iç bünyede oluşan problemlere çare aramak gerekiyordu. Batı ülkeleri İslâm Dünyasının bir kısmını istila etmiş, geri kalan kısmı ise, her an istila tehlikesi ile karşı karşıya bulunuyordu. Bütün bu problemlere bir çare bulmak, İslâm dinini aslına uygun olarak yeniden ortaya koymak ve hepsinden önemlisi İslâm Âmine o eski gücünü ve azametini kazandırmak lazımdı.¹

" Batı'nın istila hareketini durdurmak fikri ve ahlâkî standartların yükseltilmesi amacıyla İslâm toplumu-na genel bir çağrıda bulunan"² ve modernizm hareketinin sürükleyici bir tesir kazanmasında etkili olan, ilk modernist Cemaleddin Afgânî olmuştur.³

Cemaleddin Afgânî'nin aslen nereli olduğu konusunda oldukça farklı görüşler vardır. O kendisini Afganlı olarak tanıtmaktadır. Ancak, İranlı olduğunu söyleyenler mev-

1. Fazlurrahman, İslâm, s.267-284; S.H.Nasr, İslam ve Modern İnsanın Çıkmazı, (Çev.A.Ünal), İnsan Yy., İst.1984, s.152-154.

2. Fazlurrahman, a.g.e., s.271.

3. Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, C/IV, s.1224.

1
cuttur. Afgânî'nin hayatı, hakikaten, nereli olduğunu kesin olarak tesbite imkan vermiyecek ölçüde, karışıktır. Ancak onun, Mısırlı bir reformcu olarak değerlendirilmesine neden, Mısır'da sekiz yıl kalmış olmasındır. Bizim de üzerinde durmak istediğimiz, onun Mısır'daki faaliyetleri ve Mısır milliyetçiliğine etkisi.

Cemaleddin Afgânî, 1871 de, çeşitli islam ülkelerini dolaştıktan sonra, Mısır'a geldi. Zamanın Hidiv'i, İsmail Paşa'nın nazırı Riyaz Paşa, kendisine teveccüh gösterip, maaş bağlattı. Mısır'da kaldığı sekiz yıl, hayatının en verimli devresini oluşturmaktadır. Mısır'a gelişi ile beraber, burada, fikrî bir kıpırdanış başladı.

Afgânî, esas itibarı ile Ezherli, bir gurup genç aydınının, gayri resmi hocası oldu. Bunlar, bazılarında ileride temas edeceğimiz gibi, Mısır'ın tarihinde önemli rol oynayacaklardır. Bu gurubun içinde Muhammed Abduh ve daha sonra Mısır'ın milli kahramanı olacak Sa'd Zağlül'de vardı. Afgânî bunlara genellikle kendi evinde Kelam, Fıkıh, Tasavvuf ve Felsefe okutuyor, anladığı gerçek islâmı anlatıyordu.

1. Bu konuda Bkz., M. Muhammed Hüseyin, Modernizmin İslam..., s.60-61; Adnan Adıvar, onun; Türk, İranlı, Afganlı ve hatta Hintli olduğu iddialarını kaydeder, İlim ve Din, Remzi Kitabevi, İst.1980, s.389; Kadri Kal'acı, "Afgânî'ye vatani sorulduğunda, benim vatanım yok, zira bugün müslümanların vatani yoktur" cevabını verdiğini, "bu ifadeyle de müslümanların sömürge durumunda olduğunu işaret ettiğini" belirtir. Cemâlü'd-Dîn el-Efgânî, s.5-6.
2. J.P.Roux, L'İslam au Proche Orient, s.208.
3. Ö.Ebû en-Nasr, Zuamau't-Tahrîr..., s.68; K.Kal'acı, a.g.e., s.36 vd.; H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.220.

Bunların yanı sıra onlara bir şey daha anlatıyordu ki, o da, Avrupa müdahalesinin tehlikesi, ona karşı koyabilmek için milli birlik ihtiyacı ve hükümdarın gücünü sınırlamak için anayasanın gerekliliği idi.¹

Zamanın idarecileri, mutlak bir hakimiyet içinde "yaptığından sorulmaz" bir şekilde hareket ediyorlardı. Halk hakkını hukukunu bilmiyordu. Ülkedeki sanat, edebiyat çevresi ise, ya idarecileri övüyorlar veya adaletlerinden dem vuruyorlardı. Afgânî bunlara, halkın hakkını hukukunu savunmaları gereğinden bahsediyordu. O'nun tesiriyledir ki, edebiyat çevreleri idarecilerin aleyhine bir tutum içine girdiler.² O, etrafındakilere ve genelde İslâm Dünyasına, şöyle sesleniyordu: " Hürriyet ve istiklâl zalimler tarafından başışlanmaz, sömürgeciler tarafından da verilmez; hürriyet ve istiklâl iktidarla güçle elde edilir. Vatan şehitlerin kanıyla sulanarak kazanılır".³

Cemaleddin Afgânî'nin etrafında toplananlar gazete çıkarmaya, yazılar yazmaya ve bir kamuoyu teşkil etmeye başladılar. Giderek halk daha duyarlı olmaya başladı. Artık idareciler hakkında eskisi gibi düşünmüyorlardı. Bu gurubun oluşturduğu milli şuur kökleşti.

Bu arada Afgânî ve öğrencileri zamanın idarecisi, Hidiv İsmail'in zalim ve baskıcı olduğunu, onun icraatlarının, şuraya dayanan bir cumhuriyet olan islâm anlayışına uymadığına dair bir fetva çıkardılar. Bu fetva Ezherli bil-

1. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.221.

2. Ö.Ebû en-Nasr, Zuamau't-Tahrîr..., s.70.

3. Kadri Kal'acı, Cemâlü'd-Dîn El-Efgânî, s.20.

1
kişileri buraya üye yaptı.

Afgânî mason locasında aradığını bulamayınca, 1879
da " Özgür Mısır Milliyetçi Partisi" ni kurdu. Bu partinin
daha ilk kurulduğu sene, üye sayısı 20180 e ulaşmıştı. Meş-
hur " Mısır Mısırlılarında² "el-Mısr li'l-Misriyyîn" anla-
yışı bu partinin sloganı haline gelmişti. Yine, gizli "Genç
Mısır" örgütünü kuran ve bu isimle bir gazete çıkaran da
Afgânî idi.

Afgânî'nin etrafında sadece müslüman Mısırlılar
toplantılmıyordu; onun toplantılarına Yahudi ve Hıristiyan A-
raplar da katılmıyordu. Mesela, Mısr li'l-Misriyyîn adlı bir
kitap da yazan, çamlı Arap milliyetçilerinden ve Hıristi-
yan olan Selim Nakkaş da yakın arkadaşlarından birisi idi.

Mısır'da, Batı sömürgeciliğine karşı sürdürülen
askerî karşı koymalar netice vermeyince, aydınlar yoğun
şekilde, siyasi-politik teşkilatlanma yoluna gittiler. Tabii
bu teşkilatlanmadakiler, Afgânî ve etrafında toplanan Mısır'
ın ilk modernist entellektüel tabakasını oluşturan kişiler-
di. İşte bu gurubun içinde bulunan Sa'd Zağlül, Mısır'daki
ilk fikri ve siyasi uyanış hakkında şöyle der: " Bu uyanı-
şın yaratıcısı bazı kimselerin dediği gibi, ben değilim. Si-
zin uyanışınız çok eskidir. M. Ali, C.Afgânî ve onun öğren-

1. M.Muhammed Hüseyin, Modernizmin İslam Dünyasına..., s.72.
2. Ö.Ebû en-nasr, Zuamau't-Tahrîr..., s.74.
3. M.Muhammed Hüseyin, a.g.e., s.71.
4. Kadri Kal'acı, Cemâlü'd-Dîn el-Efgânî, s.46.
5. Bu gazete, "Mısır" ismiyle Edip İshak ve Selim Nakkaş'ın
imtiyazında neşrediliyordu.
6. M.Muhammed Hüseyin, a.g.e., s.76.

cilerinin zamanına kadar uzanır"¹.

Sa'd Zağlül bu ifadesi ile Afgânî'nin Mısır'daki etkisini belirtiyordu. Ancak, onun bunca faaliyet ve tesirlerine rağmen, o, Arabizm veya milliyetçilik adına ortaya çıkmamıştı. Esasen onun ilk çağrısı, Pan-İslâmizm diye bilinen, "İslâm Dünyasının Siyasî Birliği" adına idi.² Bununla beraber o, sadece islâmî duygulara da seslenmiyordu. Aynı zamanda farklı milletlerin mahalli ve milli hislerine de hitab ediyordu.³ Bu çağrısına ilk yankıyı, Mısır'da bulmuştu. O'nun Mısır'daki tesiri hem Pan-İslamizm, hem de Arabizm ve milliyetçilik alanında olmuştu.⁴

Afgânî aynı zamanda Türk Milliyetçiliğine de tesir etmiştir. Milli şair M. Emin Bey (Yurdakul), C.Afgânî İstanbul'a gelince, onunla tanışmış ve meclislerine muntazaman devam etmiştir. Afgânî onun türkçe şiirlerini beğenmiş, bu yönde de teşvik etmiştir. Üzerinde oldukça tesirli olan Afgânî hakkında Şair şunları söylüyor: " Beni o yğurmuştur. Eğer ruhların ebediyet ve ölmezliği varsa; derim ki, o, etlerini kemiklerini Maçka Mezarlığı'nın top- raklarına bırakmış ise, ruhunu da bana armağan etmiştir."⁵

1. Ö.Ebû en-Nasr, Zuamau't-Tahrîr..., s.73.

2. Fazlurrahman, İslâm, s.285.

3. a.g.e., s.286.

4. W.C.Shimith, L'İslam..., s.71, 104; J.P.Roux, L'İslam au Proche..., s.208.

5. Yusuf Akçura, Türkçülük, s.137; Orhan Türkdoğan, Milli Kültür Modernleşme ve İslam, Üçdal Neşriyat, İst.1983, s. 94-95; " Milliyet dışında saadet yoktur, dilsiz milliyet olamaz" diyen Afgânî'nin İslam milletlerinin yaşayabilmesi için milli şuura sahip olmaları hakkındaki fikirleri için Bkz., E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi, C/VIII,s.557.

Cemaleddin Afgânî'den sonra, Mısır için, milliyetçiliğin en güçlü ismi şüphesiz Muhammed Abdüh'dur, (1849-1905).¹ Mısır'da Arâbî Paşa ayaklanması her ne kadar bir çok amilin geliştirdiği bir hadise ise de, bu harekette en çok tesiri olanlardan biri de M.Abdüh'dur. Ahmed Emin, Abdüh'u bu hareketin en güçlü öncülerinden sayar.²

Muhammed Abdüh' da, en yakın mesai arkadaşı ve hocası Afgânî gibi İslâm Dünyasında derin tesirleri olan birisidir. Son dönem Türk aydınlarını, Özellikle M.Akif'i etkilediği bilinmektedir.³ O, Türk aydınlarını daha çok reformcu görüşleri ile etkilemiştir. Bu konudaki görüşleri kısaca şöylece sıralanabilir:

- 1- İslâm dinini hurafelerden ve bunların sapıtıcı tesirlerinden korumak,
- 2- İslâmî yüksek öğretimi ıslah etmek,
- 3- İslâm akîdesini modern düşüncenin ışığında yeniden tesis etmek ve içtihat müessesesini çalıştırmak,
- 4- İslâm'ı Batı ve Hıristiyan tesirine karşı savunmak.⁴

Abdüh'un hayatı da, hocası gibi olmasa bile, oldukça yoğun geçti. 1382 de sürgüne gönderildiği Beyrut'tan,

1. W.C.Shimith, L'İslam Dans Le Monde Moderne, s.104.
2. A.Emin, Zuamau'l-İslah..., s.304-305.
3. Akif bir şiirinde, " İnkılap istiyorum bende fakat Abdüh gibi" der. Safahat, (Ö.R.Doğrul tertibi), İst.1980, s.44. Ayrıca Bkz., O.Türkdoğan, Milli Kültür Modernleşme ve İslam, s.195 vd.
4. H.A.R.Gibb, el-İtticâhâtü'l-Hadîseti fi'l-İslam, (çev.H. Hüseyinî), Beyrut 1966, s.60; J.J.Schaht, "Muhammed Abdüh", İA, C/VIII, s.112 vd. T.Z.Tunaya, İslamcılık Cereyanı, s.261.

Afgâni'nin çağrısı üzerine Paris'e gitti (1884). Orada, Afgâni ile beraber el-'Urvetü'l-Vüskâ¹ (Çözülmez Bağ) adında bir örgüt kurdular, aynı adla da bir gazete çıkardılar. Daha sonra, 1885 de, Beyrut'a tekrar döndü, orada ilmi çalışmalarla uğraştı. Ancak, Kahire'de olduğu gibi, Beyrut'ta da evine çokça bilgin ve yazar, islâm ve Arap dili üzerine görüşmeye geliyordu. Bunlar arasında hıristiyan ve dürzilerde² vardı.

1888 de Mısır'a dönmesine izin verildi. Mısır'da en yüksek dini makam olan müftülük makamına getirildi. Bu makamda iken verdiği çeşitli fetvaları ile dikkatleri çekti. Çeşitli amaçlarla bir çok dernek kurdu.³

Abduh, milliyetçi fikirlerini 1880 de Mısır'ın resmi yayın organı olan " el-Vakayi'u'l-Misriyye " gazetesinde neşretmeye başlamıştı. Aynı zamanda Mısır'ın içtimai yapısı ile ilgili yazıları da bu gazetede yayınlanmıştı.⁴ Bu gazete Abduh'un yönetiminde milliyetçi bir yayın organı haline gelmişti.⁵ Abduh, çeşitli dini ve içtimai konuların yanında, milli konularda da oldukça çok yazı yazdı. Özellikle de, "vatanın sınırları" ve toplumda vatan şuurunun uyanması zarureti üzerinde durdu.⁶

1. Bu gazete sadece, sekiz ay içinde 18 sayı çıktı. Fakat, İslam Dünyasında tesiri çok derin olmuştu. Mısır'da, Milliyetçiliğin gelişmesine de büyük katkıda bulundu. Bkz., J.P. Roux, L'İslam au Proche Orient, s.209; A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketi, s.198.

2. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.240; O. Keskiöglü, "Muhammed Abduh", A.U.I.F.Dergisi, Ank.1972, C/XVIII, s.117-118.

3. A.V.Ecer, a.g.e., s.198 vd; O.Keskiöglü, a.g.makale s.114.

4. A.Emin, Zuama..., s.306; O.Keskiöglü, a.g.makel, s.126 vd.

5. A.V.Ecer, a.g.e., s.197.

6. M.el-Beniy, el-Fikru'l-İslâmî el-Hadîs, Beyrut 1970, s.130.

Abduh, yazıları ve toplumla ilgili faaliyetleri neticesinde, en çok sevilen ve tanınan biri haline geldi. Etrafında dost ve taraftarlar toplanmıştı. Bu arada Lord Cromer ve Mr.Elunt ile de dostluğunu kuvvetlendirmişti.¹

Böylelikle Abduh, el-Kevâkibî, Kâsım Emin ve Reşit Rıza (daha sonra Şeyh Abdurrâzık ve Tâhâ Hüseyin) Sefiyye diye bilinen bir ekol kurdular. Bu ekol hakkında, Tarık Zafer Tunaya şunları kaydeder: "Bu ekol, Arap dünyasında -Kuzey Afrika dahil- büyük tesir icra etmiş ve süratle siyasi plana intikal ederek sömürgecilikle savaşın ve Arap milliyetçiliğinin fikri desteğini teşkil etmiştir. Sömürge idareleriyle savaş hareketleri bu doktrinden kuvvet almışlardır".²

İngiliz Komiseri Lord Cromer de bu gurup hakkında, İngiliz Hükümeti'ne sunulmak üzere, 1905 yılında hazırladığı raporun yedinci maddesinde şunları söyler: " Şeyh Muhammed Abduh'un Mısır'daki taraftarları, sayıca az ama son derece zeki insanlar. Onlara Mısırlı Milliyetçi ve Hareketçi Gençler diyebiliriz...Doğrusu bu gurup Avrupa'nın her tür-³lü teşvik ve yardımına layıktır". Yine Cromer, Mısır'da iki gurup olduğunu, her ikisinde milliyetçi olduklarını, bunlardan M.Abduh taraftarlarının sayıca az olmasına rağmen güçlü olduklarını, içlerinden Sa'd Zağlül'ü denemek amacıyla Milli Eğitim Bakanlığı'na getirdiğini kaydeder.⁴

1. M.Muhammed Hüseyin, Modernizmin İslam.., s.84; H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi.., s.254-255.
2. T.Z.Tunaya, İslamcılık Cereyanı, s.261.
3. M.Muhammed Hüseyin, a.g.e., s.9,not 2.
4. a.g.e., s.84 vd.

Abduh Türkler hakkında, milli duygularla, aleyhte görüşler ileri sürmüştür. M.Abduh'a göre " taklitçilik" Türklerin müslüman olmalarından sonra başladı, zira anlayış kabiliyetinden yoksun olan Türkler Peygamberin Tebliğinin manasını anlayamadılar. Onun için de otoriteye körü körüne bağlılık esasna göre yönetimde bulundular. Aklın serbest bir şekilde kullanılmasını önlediler. Bilgi Türklerin düşmanı idi. Çünkü bilgi, teb'alarına hükümdarların ne kadar kötü olduğunu öğretebilirdi. Abduh Türkler hakkında yazdıklarını Osmanlı Sultanları hakkında da söylüyordu. O'na göre, Osmanlı Sultanları da, din konusunda akıldışı bir muhafazakarlığın destekçisi idiler.

Herşeyden önce Abduh, "bir Mısırlı idi ve kendi memleketinin geleneklerine sıkı bir şekilde bağlı idi. Düşüncesinde başlangıçtan itibaren milliyetçilik unsuru, önemli bir yer işgal ediyordu. el-Ehram'da çıkan ilk makalesinde Mısır Kırâllığı'nın büyük geçmişinden bahsetmektedir. O'na göre, aynı memlekette yaşayan insanların, müşterek tarih ve çıkarları, imanları ayrı da olsa, bu insanlar arasında kuvvetli ve derin bağlar yaratmaktadır. Siyasi hayat içinde birlik zaruridir... ayrı bir Mısır Milleti'nin varlığı bir vakiadır".

Abduh'la aynı ekole mensup, Abdurrahman el-Kevâkibî (1854-1902)'de Osmanlılar hakkında Abduh gibi düşünüyordu.

1. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.253; Krş, O.Keskiöglü, a.g.makale, s.113, 133.
2. H.G.Yurdaydın, a.g.e., s.154.

O, " mizaç bakımından C.Afgânî'ye daha yakındı, o da idarecilerle daha çetin savaşmak istiyordu. Bu hususta Sultan Abdulhamid'e karşı, Tabâyu'l-İstibdât adlı kitabını yazdı¹". Bu eserinde o, müstebit idareyi hak ve hürriyetin düşmanı ve bunların katili olarak tanımlar. O'na göre, istibdat, ferdin mutlak hakimiyet olduğu yönetimdir. O, sömürge yönetimlerini de bu guruba dahil eder.²

Kevâkibî, Arap müslümanlarla Arap olmayan müslümanları da eşit saymaz. Araplar dilleri ve nesilleri ile İslâm'da özel bir yere sahiptirler. Ancak Araplar, islâmın yüceltilmesi ve haşmetine tekrar kavuşması için, mücadeleye hazırdırlar. Çünkü Araplar, Türklerin düştüğü ahlakî çöküntüye düşmemişlerdir.³

Suriye asıllı Kevâkibî, selefiye akidesinin savunuculuğunu yapıyordu. Ancak Arap milliyetçiliği ve Türk düşmanlığını kapsayan fikirleri ile de dikkatleri çekti. Müslümanların taassubuna sebep olarak o da Abduh gibi, Türkleri sebep gösteriyordu.

Türklerin, hıristiyanların kiliselerini süsledikleri gibi, camileri de süslediklerini, levhalarla doldurdularını, gerekçe göstererek suçluyordu.⁴

Abduh'un öğrencilerinden, Reşid Rıza (ölm.1935) da Arap milliyetçiliğini destekliyenlerdendir. Suriye'de doğdu. Sonra Mısır'a yerleşti. Daha üstadının sağlığında,

1. A.Emin, İslamın Bugünü, s.151.
2. A.Emin, Zuamau'l-İslah..., s.255,264,266.
3. N.Z.Zeine, The Emergence..., s.70.
4. A.V.Ecer, Osmanlı Tarihinde..., s.169.

C- SURİYE VE LÜBNAN'DA MİLLİYETÇİLİĞİN DOĞUŞU

1- M.Ali Paşa'nın Suriye Üzerine Yürümesi ve 1860

Olayları

Suriye, Yavuz Sultan Selim'in fetihleri neticesinde, Osmanlı hakimiyetine girmişti ve başkent Şam, Kudüs ve Gazze sancakları olmak üzere bir beyler beyi idaresine verilmişti.¹ Lübnan da, yine Yavuz zamanında, Osmanlı İmparatorluğu'na katıldı. Daha Osmanlı hakimiyetine girdiği ilk günlerden itibaren, burada, karışıklık ve zaman zaman ayaklanmalar² eksik olmamıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap teb'ası arasında, Osmanlı hakimiyetine karşı, ilk hareket Vehhâbîlerden gelmişti. Sonra bunu Mısır takip etti. M.Ali ile başlayan Mısır'ın bağımsızlık hareketi, geçen sayfalarda görüldüğü gibi, Mısır milliyetçiliğinin doğuşunu hazırladı ve bağımsızlık mücadelesi haline dönüştü. Bu mücadele, Ahmet el-Kutsî'nin ifadesi ile, " (sözde) Osmanlı boyunduruğundan Mısır'ı kurtarmaya"³ yönelikti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda, imparatorluktan ayrılma ve milli esasların carî olacağı bir Arap devleti kurma amacıyla, üçüncü bir hareketin merkezi Suriye'dir. Zaten XIX. yüzyıl Arap milliyetçiliğinin merkezleri Suriye ve Mısır idi. Mısır'daki hareketin dinî karakterli olmasına karşılık, Suriye'deki (Lübnan dahil) hareketin öncüleri hıristiyandı ve laik karakterliydi. Bunun sebebi ise Suriye ve

1. A.Asrar, Kanunî Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi, s.201.

2. a.g.e., s.212 vd.

3. A.el-Kutsî, Arap Dünyasında Milliyetçilik ve..., s.28.

Lübnan'da yaşayan nüfusun büyük bir bölümünü hıristiyanların oluşturması idi. Zaten Lübnanlı hıristiyanlar kendilerini Osmanlı teb'ası olarak görmüyorlardı. Osmanlıyı kendi devletleri olarak kabul etmiyor ve Osmanlı ülkesinde kendilerini yabancı gibi hissediyorlardı.¹

Suriye'de ilk birlik ve beraberlik, aynı toprak parçası üzerinde yaşama esasına dayalı, vatanperverlik duygusu M.Ali Paşa'nın XIX. yüzyılda Suriye üzerine yürüdüğü zaman doğmuştu. O zaman Suriye'de; Sunnisi, Şiisi, Dürzisi ve Hıristiyanı tüm halk bu saldırı karşısında birleşmişlerdi.² Fakat bu birlik pek uzun süreli olmadı. 1860 yılında Cebel-i Lübnan'da, yabancı ülkelerin misyonerler vasıtası ile, çıkardıkları kargaşa kanlı olaylar halini aldı. Bu olayın tezgahçılığını hıristiyan misyonerler yapmışlardı.³

1860 olayları gurupçuluk çatışması olması bakımından, birlik ve beraberlik duygularını yok etmişti; ancak bu olaylar esnasında ilk milliyetçilik tohumları da ekilmişti. Bunun yanı sıra 1860 olayları, aynı zamanda, din bazının siyabal hayata temel teşkil edemeyeceği iddiasındaki milliyetçilik yanlısı ilk kuşağa da kapı açmış oldu. Nitekim bu olaylar esnasında Butros el-Bustânî (1818-1883) "Vatan sevgisi imandandır" tezinden kalkarak, milliyetçilik ve vatanperverlik konularında yazılar yazıyordu. O, bu yazıla-

1. Z.N.Zeine, bu konuda, " En basitinden onlar kendilerini, Türk idaresi altında, evlerinde hissetmiyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu onların hükümeti değildi" demektedir. The Emergence..., s.41.
2. M.M.Hüseyin, Modernizmin İslam Dünyasına..., s.62-63.
3. Bu konuda Bkz., M.Halidî ve Ö.Faruk, İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm, (çev.O.Şekerci), Bilmen Basımevi, İst.1968, s.173 vd.; P.Mansfeild, Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası, s.21.

rında "Vatan Çocuklarına" sesleniyor ve onlara vatanperverliğin, imanın bir gereği olduğu yolunda telkinlerde bulunuyordu.

Bu dahalî harpten itibaren Lübnanda Marunîler, Osmanlı İmparatorluğundan tamamen ayrılmak için, faaliyetlerini kesintisiz devam ettirdiler. Onlar bu faaliyetleri esnasında Batılı bir hamî de bulmuşlardı. Bu hamî Fransızlardı. Zaten buradaki Hıristiyan teb'a, Batı tesirinin Osmanlı-Arap topraklarına girişinde köprü vazifesini görüyordu. Hıristiyan teb'a, dini bağların verdiği avantajla, Batı ile temasta güçlük çekmiyorlardı. Aynı zamanda Batı ile ticari ilişkileri de, onlara kolaylık sağlıyordu. Ancak Batı ile ilk ilişkiler, misyonerlik kanalı ile olmuştu. Misyoner faaliyetlerinin Suriye ve Lübnan'da başlatılması ile beraber, milliyetçilik fikri de, başlangıçta edebiyat mahfillerinde, daha sonraları gizli teşkilatlarda ve nihayet açıktan cemiyetler halinde boy gösterecektir.

2- Misyonerlik Faaliyetleri

Misyon ve misyoner kelimeleri Latin kökenli "missio" kelimesinden gelmektedir. İngilizce ve Fransızca'da müşterek olarak "mission" ve "missionnaire" şeklinde kullanılmaktadır.

Misyon; görev, yetki, vekalet, bir kişiye bir iş için özel olarak verilen görev anlamına gelir. Misyoner ise

1. M.M.Hüseyin, Modernizmin İslam Dünyasına..., s.63.
2. Yusuf Akçura, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, s.31.
3. Z.N.Zeine, The Emergence..., s.42.

ça tercümelerini de bastılar. Zaten Suriye'de yerli hıristiyanlar ilk matbaayı 1702 de, Halep'de kurmuşlardı. Fakat bu matbaanın menşei bilinmemektedir.

Amerikalılar Beyrut'a geldikten kısa bir süre sonra, kız ve erkekler için çok sayıda ilkokul inşâ ettiler. 1830 da kurdukları Amerikan Kız Okulu, son zamanlara kadar faaliyetini sürdürmüştü. Arap milliyetçiliğinin ilk merkezlerinden biri olan Beyrut Amerikan Üniversitesi de, 1866 yılında, Amerikalı misyonerlerce Suriye Protestan Koleji olarak kurulan okulun temelleri üzerine bina edilmiştir. Bu Kolej'le Amerikalı misyonerler en başarılı işlerinden birini gerçekleştirmiş oluyordu. Böylece yürüttükleri eğitim-öğretim faaliyetleri büyük bir başarı kazanmış oluyordu.

Niyazi Berkes'in ifadesine göre, son zamanlarda (1969 lu yıllar) bile, bu misyonerlerin temsilcileri, Arapları Türk boyunduruğundan kurtarmak ve onlara milliyetçilik yolunda yardımda bulunmaktan duydukları kıvancı hep hatırlatmaktadır. Gerçekten de onların etkileri Arapları hıristiyan yapmak yönünde olmamış, aksine onları milliyetçi yapmak yolunda olmuştur.

Amerikan misyonerlerinden kısa bir süre sonra da (1831) Cizvitler (Jésuites) geldiler. Onlar da ilk iş olarak, 1834 de Lübnan'da bir köyde, o köyün adı ile anılan bir okul, "Ayntore" veya "Antore" okulunu kurdular. Bu ta-

1. Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, C/IV, s.1213.
2. M.Halidî ve Ö.Ferruh, İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve..., s.115-116; İ.Kayaoğlu, "İslam Ülkelerinin Yakın Tarihi", A.Ü.İ.F.Dergisi, C/XX, s.207.
3. Hitti, a.g.e., C/IV, s.1214; M.Halidî ve Ö.Ferruh, a.g.e., s. 117.
4. N.Berkes, İslamcılık Ulusculuk Sosyalizm, s.22.

rihlerde Suriye, Amerikan misyonerlerle Cizvit papazlar arasında, yarışma meydanı haline gelmişti.¹

Fransız Cizvitlerin başlattığı faaliyetler de 1871 de Saint Joseph üniversitesini kurmalarıyla doruk noktasına ulaştı. Tabii bu yabancı misyonerlerin ilk öğrencileri müslümanlar değil, hıristiyan Araplardı. Fakat zamanla Arapların menfaatlari doğrultusunda, aradaki boşluğun kapatılması amacı ile okullara müslüman Araplar da alınmaya başlandı. Bu okullar sayesinde Arap gençler, Batı kültürünü tanıyorlar, onun problemlerini öğreniyorlar ve kendi toplumlarıyla mukayese ve bağ kurma imkanını buluyorlardı.²

Bu faaliyetlere İngilizlerin "Suriye Misyoner Okulunun" Suriye'deki faaliyetlerini de eklemek gerekir. Bunlar da Suriyeli gençlerin eğitiminde aktif rol almışlardı. Ayrıca Rusların da Arap memleketlerinde misyoner faaliyetleri yürüttüklerini biliyoruz. Şam'da 1755 de Lazearist misyoner teşkilatı okul açmıştı. Açtıkları okul en eski ve modern anlamda eğitim veren ilk okuldu. Misyonerlerin açmış oldukları bu okullar daha sonra devlet tarafından veya özel olarak açılan okullara öncülük etmişlerdi.³

Misyonerlerin faaliyetleri sonucu Suriye ve Lübnan'da kültürlü bir tabaka oluştu. E. Lewis bu hususu şöyle anlatmaktadır: " Arap dünyasındaki bütün misyonerlerin en faalleri Fransız Cizvitleri ile Suriye'de okul ve yurt-

1. M.Halidî ve Ö.Ferruh, İslam Ülkelerinde Misyonerlik ve..., s. 138.

2. İsmet Kayaoğlu, a.g. makale, s.207.

3. Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, C/IV, s.1215; Z.N.Zeine, The Emergence..., s.46.

lar açan Amerikan Protesten misyonu idi. Araplara yarı ya-
rıya unutulmuş klasik eserlerini yeniden kazandırmak ve
eğitimleri için Batı'nın bazı mühim merkezlerinin tercü-
melerini basmak için arapça basan matbaalar kurdular. Böy-
lece entellektüel mirasını gayet iyi bilen ve Avrupa tesi-
rinde kalan yeni bir nesil meydana getirildi." ¹

Bayrut'ta da edebi toplantılar düzenleniyor ve bu
toplantılarda "Arap Uygarlığı"nın mazisi, haşmeti dile ge-
tiriliyordu. Yine bu toplantılarda, Türk hakimiyetinden,
Arap dünyası üzerindeki boyunduruğundan dem vuruluyordu.
Dostlar arasında toplanılarak "Araplar kalkın, uyanın" şek-
linde ateşli şiirler okunuyordu. ²

Misyonerlerin eğitim faaliyetleri sonucu oluşan
bu entellektüel tabaka hakkında Şam Üniversitesi Öğ. Üye-
lerinden Konstantin Zerrick ise şöyle demektedir: " Suriye
ve Lübnan'da yabancı misyonların gerçekleştirdiği eğitim
hamlesi sonucunda ırkçılık duygusuna sahip kültürlü bir
orta tabaka doğdu. Bu tabakabilahere halk kitleleri ara-
sında yoğun bir biçimde ırkçılık çalışmalarına başladı. E-
ğitim alanında bu çalışmalar Fransız Cizvitleri ve Amerikan
Protestanları tarafından yürütülüyordu". ³ Bugün bile hala,
Batılı ahlak ve dini değerlerin Araplar arasında yayılma-
sında, Arap gençlerine "şerefli geçmişlerini ve milliyet-
lerine" ilişkin bilgileri öğretmek hususunda gösterdikleri
üstün çabadan ötürü misyonerlik okullarına bol bol övgüde

1. B.Lewis, Tarihte Araplar, s.213.

2. İ.Kayaoğlu, a.g.makale s.207.

3. M.Muhammed Hüseyin, Modernizmin İslam Dünyasına...,s.139.

1
bulunanlar vardır.

Bu misyonlarda eğitilen Suriye'li hıristiyanlar Suriye ve Mısır'da gazeteler, dergiler çıkarmaya başladılar. Bunlar, buralarda, büyük bir okuyucu kitlesi de buluyorlardı. Batılı temel ve esasları benimseyen yerli halk kısa sürede matbaalar, gazeteler, dergiler ve edebiyat cemiyetleri kurmaya başladılar. Suriye'de ilk gazete 1858'de Halil el-Hurî tarafından, Hadîkattü'l-Ahbâr adıyla yayınlanmıştı. Amerikan misyoner teşkilatı ile işbirliğinde bulunan Butros el-Bustânî de Beyrut'ta, siyasi, ilmi ve edebi on beş günde bir çıkan el-Cinân adlı bir dergiyi çıkarıyordu. Bu dergi onun tarafından çıkarılan bir çok süreli yayından sadece birisiydi. İşte bugünkü anladığımız mana-² da milliyetçiliğin temeli de bu dönemde atılmıştı.

³
Misyonerlerin "doğrudan doğruya idare ve himaye"lerinde gelişen milliyetçilik başlangıçta hıristiyan Araplar tarafından benimsenmiştir. Geniş tabanlı olarak başlatılan bu milliyetçilik "arapça konuşan bütün milletlerin bir tek millet olduğu" şeklinde bir temele dayanıyordu. Bu esas "el-Uruba" tabiri ile ifade edilmekteydi. Başlangıçta bir grup hıristiyan Arap tarafından, misyonerlerin desteğinde geliştirilen Araplık (el-Uruba) fikri daha sonra Suriyeliler tarafından da benimsenip yayılmasına çalışılacaktır.⁴

1. M.Muhammed Hüseyin, a.g.yer.

2. B.Levis, Tarihte Araplar, s.213; Ph.K.Hitti, İslam Tarihi, C/IV, s.1215-1216; N.Berkes, İslamcılık..., s.34.

3. Meryem Cemile, "İslam ve Arap Milliyetçiliği", (M.E.Düzdağ, Türkiyede İslam ve Irkçılık Meseleleri, içinde), s.314.

4. Hitti, a.g.e., C/IV, s.1227.

1860 da patlak veren iç savaş ve gurupçuluk mücadelesinden sonra, bir gurup Arap yazar, kendilerine dinî cemaat ruhunun fayda vermiyeceğini anladılar ve ait olacakları başka bir şey aradılar. Siyasi anlamda, dinin, belirleyici unsur olamayacağını anlayan bu yazarlar, çareyi dil ve kültür esasına dayanan ırkçı milliyetçilik fikrinde buldular. Pan-Arabizm de denilen bu fikrin öncülerinden bazılarını görelim.

3- İlk Arap Milliyetçileri

a- Şeyh Nasıf b. Abdullah el-Yazıcı (1800-1871)
ve oğlu, İbrahim el-Yazıcı (1847-1906):

Şeyh Nasıf el-Yazıcı, gençliğini Lübnanlı Emir Beşir'in hizmetinde geçirdi. Daha sonra kendisini arapça öğretimine verdi. Arap edebiyatında geniş bilgisi, bu alandaki şiir ve yazılarıyla kendinden sonra gelen yazarların çoğuna doğrudan veya dolaylı olarak hocalık yaptı.

el-Yazıcı, Amerikan misyonerleri ile sıkı ilişki içinde idi. Aynı zamanda da mason locasına kayıtlı bulunuyordu. Çok sayıda eser veren el-Yazıcının en önemli eserleri, Mecma'u'l-Bahreyn (Beyrut 1850) ve Arap Edebiyatı hakkında ki İkdu'l-Jum'ân dır. Ayrıca, Arap kültürü ve atalarının hasletlerini diriltmek konularında çok sayıda şiirleri vardır.

1. Nazik Sâbâyârd, er-Rahhâlûne'l Arab..., s.53, ayrıca bu konudu, G.Antonius'un The Arab Awakenig adlı eserinden yaptığı nakil için Bkz., s.58 not 2, s.59 not2.
2. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi Dersleri, s.211.
3. M.Muhammed Hüseyin, Modernizmin İslam..., s.233; Eserlerinin listesi için Bkz., C.Huart, Arab ve İslam Edebiyatı, (çev.C.Sezgin) Ankara (?), s.387.

Şeyh Nasîf el-yazıcı Mısır'da öldükten sonra , onun bıraktığı yerden oğlu İbrahim el-Yazıcı devam etti. Babasının yarım bıraktığı Mütenebbî Dîvânı'nın şerhini el-Cevhru'l-Ferdâ ve'l-Orfu't-Tayyibu Ebi't-Tayyib ismi ile tamamladı.

İbrahim el-Yazıcı Arap vatan perverliği ve onların geçmişini öven, onları Türk idaresine karşı ayaklanmaya davet eden şiirler yazdı. Bu şiirlerinden sonra Arap milliyetçiliğinin en meşhur siması haline geldi. O bir kasidesinde şöyle der:

" İlet adşeginde oturanın safâ nesine?
Türklerin elini eteğini öpen için, ne layıktır?
Kişinin tüm kaderi zalimin elindeyse ne ümid eder?
Haşerelerin bile altında bir zillete düşen kişi için;
Hakkını satmış, kanı başına akanın safâ neyine?
Vatanın harap ve yıkıntılar halinde çığnendiğini görenin zevk nesine?

Bir başka kasidesinde Arapları, Balkan milletlerinin yaptığı gibi, Türklere karşı ayaklanmaya çağırır:

" Daha ne umuyoruz, onlara karşı savaştan öte?
Ey milletim, bırakın laucali işleri de öbür yiğit milletlerden örnek alın biraz.
Nasıl anlaştılar da, ne kıymetli varlıklarını vatanlarına feda ettiler.

Aranıza fitne tohumlarını atan onlar

Birliğinizi hurma dalları gibi dağıtanlar onlar.

Bir başka yerde yine Osmanlıya karşı ayaklanmaya davet eder:

Ey milletim boş emeller ve hayeller peşindesiniz.
Çep çevre ateşler içinde olduğunuz halde,
Allah kerim miş, bu ne gaflet?
Beşikler sizi toprağa şikayet etti.
Kalkın ey milletim, sizleri neler bekliyor,
Bir zamanlar sizdiniz Doğu ile Batıyı fetheden.
Kıralları dize getiren, dünyayı titreten,
Sizdiniz gittiğiniz her yerde eserler diken.
Ey Türk milleti, sizden hakkımızı kılıçla ala-
cağız.

Siz ki, çağlar boyu zulmettiniz bize.

Ömrü olan görecek, yaratacağız harikaları, ¹
Türklerin anasını ağlatacağız, dünya görecek..."

İbrahim el-Yazıcı, Türklere karşı ayaklanmayı ve
Arap milletinin üstün meziyetlerini konu aldığı, çok sayı-
da şiir yazdı. "Ziya" adında da bir dergi çıkarıyordu.

b- Ahmet Faris b. Yusuf b. Mansur eş-Şidyak (1801-
1887)

Faris eş-Şidyak, baba-oğul Yazıcı'lar gibi olmasa
bile, vatan ve Araplık hakkındaki görüşleri, Arap dili a-
lanındaki çalışmaları ve Fransız İnkılâbı fikirlerinden et-
kilenmesi bakımından Arap milliyetçisi olarak kabul edile-
bilir. ² eş-Şidyak Marûnî bir aileye mensuptur. Hayatı daha
çok memleketi dışında geçmiştir. Bir Marûnî okulunda Arap
dili öğrenimi gördükten sonra Protestan okuluna devam etti
ve 1825 de öğrenimini pekiştirmek maksadıyla Mısır'a gitti.
Buradan Amerikan misyoner teşkilatının daveti üzerine Mal-
ta'ya geçti(1834). Orada Arap dili öğretimi ile meşgul oldu.

1. M.Muhammed Hüseyin, Modernizmin İslam ..., s.234-235.

2. a.g.yer.

kan protestan misyonerleri ile yakın ilişki kurmuştur. Onlara arapça incil tercümelerinde yardımcı oldu, kendisi de protestan oldu ve protestan okullarında ders okuttu.

Bustânî 1863 de milli temellere dayanan, içinde sadece arapça ve modern bilimlerin okutulduğu kendi milli okulu, el-Medresetü'l-Vataniyye'yi kurdu. Bu arada Avrupa'da gelişen milliyetçilik fikrinin alınması için çağrıda bulundu. O, Arap toprakları üzerinde yaşayan herkesin kendisini öncelikle Arap olarak kabul etmelerini ve bu ortak unsur nedeniyle ayrılıkları bırakıp bir ve beraber yaşamının en sağlıklı yol olduğu fikrini savunuyordu. Damarlarında dolaşan Arap kanı ile övünen ilk milliyetçilerden biri de yine Bustânî idi.

O'na göre arapça konuşan herkes Araptır. Arapların geçmişte parlak bir medeniyetleri vardı ve bu medeniyet tüm Arapların ortak mirasıdır. Bustânî, arapça üzerinde ve Batı medeniyeti konusunda yoğun çalışmalar yaptı. Muhîttü'l-Muhît adında Suriye'nin çeşitli ağızlarında kullanılan çeşitli deyim ve tabirleri topladığı eserini yazdı. Dâiretü'l-Ma'ârif adındaki eserinde ise çeşitli ilimler ile Batı'nın hakariyetçi fikirleri üzerinde durdu. İki ciltlik bu ansiklopedik eseri ölümü üzerine oğlu tarafından tamamlandı. Bustânî, 1860 da el-Cenân adında bir gazete çıkardı. Bu gazete ölümünden sonra oğlu tarafından devam ettirildi.

1. H.G.Yurdaydın, İslam Tarihi..., s.214; C.Huart, Arab ve İslam Misbiyatı, s.388.
2. M.Muhammed Hüseyin, Modernizmin İslam..., s.63.
3. a.g.e., s.64; H.G.Yurdaydın, a.g.e., s.215; C.Huart, a.g.e., s.388-389.

bir devlet kurmayı amaçlıyorlardı. Hatta onlar, "gerçek-
te İslam hakimiyetinden kurtulmayı ve ehl-i salîp devrini
iade etmeyi" hedefliyorlardı.¹

d- Corci Zeydan (1861-1914)

Corci Zeydan da milletin ayırıcı vasfı olarak
"dil" i kabul ediyordu. Dil unsuruna dayanan bir millet
fikri, Lübnan'ın da Osmanlı İmparatorluğu'ndan müstakil
bir devlet olmasını sağlayacaktı. Çünkü, o'na göre, müslü-
man Arapla hıristiyan Arap'ın birliğini sağlayacak temel
öğelerden biri dildir. Bu fikrini Zeydan şöyle anlatıyor:
"Arap toplumu, fasih arap dilini muhafaza ile, ayakta dur-
maktadır. Eğer İslamın doğuşundan bu yana, Kur'an ve onu
koruyan (dil) olmasaydı, elbette Arap kabileleri dağılır
giderdi".²

Romancı, dilci ve tarihçi olan Zeydan, protestan
Kolejinde okumuştur. el-Hilal adında bir dergi kurdu. 1886
da İngiltereye gitti, buradan 1912 de bir yaz Fransada kal-
dı. İngiltere dönüşünde buradaki intibalarını Hilal dergi-
sinde neşretti. Daha sonra bu yazılarını er-Rihletü ilâ
Avrupa adıyla kitap haline getirdi.³

Zeydan, İslam Tarihi konusunda da, çalışmalar yap-
tı. Bu konuda oldukça da başarılı sayılır. Brockheman, o-
nun hakkında şöyle der: "Arap âlemini, Avrupalı araştırma-

1. Süleyman Kocabaş, Hindistan Yolu ve Petrol Üçüna Yapı-
lanlar, Türkiye ve İngiltere, Vatan Yy., ist.1985, s.168.
2. N.Sâbâyâr, er-rahhâlûne..., s.195.
3. a.g.e., s.164; Cemil Meriç, Kültürden İrfana, İnsan Yy.,
ist.1986, s.80; C.Huart, Arab ve İslam..., s.409.

cıların usluplarıyla, ilk tanıtma şerefi Zeydan'a aittir.¹

O, bu çalışmalarında yer yer Arap Birliği fikrini işliyordu: "Hz. Ömer Arap birliğine ve Arap Yarımadası'nı Araplara tansise pek ziyade haris ve taraftar olmakla beraber müslüman Arapları Şam ve Irak'a da ikamete teşvik etmiştir...., çünkü Şam ve Irak'ta da Araplar vardı. Gerek Irak gerek Şam Arapları hıristiyan idiler. Bunlar müslüman Arapları görünce din ayrılığına bakmadan sevişmişler ve milliyetçilik hissiyle zahir olmuşlardı²". Zeydan yine, cahiliye dönemi Arap meziyetlerinden övgüyle bahsediyor; onların "Asabiyet", "Şecaat"⁴ ve "İstiklal"⁵ gibi özelliklerini konu ediyordu.

4- Arap Uyanışı (en-Nahda)

Arapça en-nahda kelimesi, fransızca "renaissance" kelimesi karşılığı kullanılmaktadır. "Uyanış", "yeniden doğuş", "uykudan uyanış" anlamlarına, sanattan edebiyata, edebiyattan siyasete çeşitli alanlarda sıkça kullanılmaktadır.⁶

Edebiyat alanında, modern hayatla geleneksel hayatı telif ve yeni ihtiyaçlara cevap verecek bir tarzda yazma şeklinde ortaya çıkmış, IX. ve XII. yüzyılların klasik eserlerine yeniden dönerek kendine bir temel aramıştır.

1. N.Sâbâyârd, er-Rahhâlûne..., s.173, (GAL. s.III, p.187 den naklen); Tarih konusundaki çalışmaları için Bkz., M.M. Hüseyin, Modernizmin İslam..., s.236; C.Huart, Arab ve İslam..., s.395.
2. C.Zeydan, İslam Medeniyeti Tarihi, C/IV, s.45.
3. a.g.e., C/V, s.87.
4. a.g.e., s.88.
5. a.g.e., s.90.
6. Habib Boularès, L'İslam LaPeur et L'Esperance, Paris, 1983, s.173.

Bu dönemlerin eserleri, tiyatro ve roman şeklinde, tekrar dile getirilmeye çalışılmıştır.¹

Bu akımın öncülüğünü, Suriye'de, yukarda gördüğümüz Arap yazarlar ve bunların yetiştirdiği edebiyatçılar yapmıştır. Tabiatıyla bu hareketin ilk öncüleri hıristiyan Araplardır.² XIX. yüzyıl başlarından itibaren Suriye'de, en-Nahda hareketi, bu hıristiyan Araplarca başlatılmış ve yayılmıştır.

Bu hareketin ikinci merkezi Mısır'dı. Mısır'da bu hareketin temeli, M.Ali Paşa ile başlatılan modernleşme hareketine kadar uzanır. Bonapart'ın Mısır'a asker çıkarması ve 1882 de İngiliz işgalinin tesiriyle de gelişmiştir. Mısırlılar, sömürgecilikle karşılaştıktan sonra, geleneksel kültürün mirasçısı olan ülemâ, zanaatkar ve köy eşrafı Arap ve Mısır uygarlığının sömürgeciler tarafından yıkıldığını sezdiler. Avrupa egemenliğini, bu sebepten, reddederek gelecekleri hakkında düşünmeye başladılar. İşte, Mısır'da, 1860 dan sonraki renesansı başlatanlar bunlardı.³ Fakat Mısır'daki hareket, Suriye'dekinden farklıydı. Mısır'da İslah ve Modernizm hareketi ile edebi alandaki hareket iç içe idi. Üstelik Vehhâbî hare-

1. Emile Dermanghem, Mahomet et La Tradition Islamique, Paris (?), s.75; S.Hüseyin Nasr, İslam Ve Modern İnsanın Çıkışı, s.209; M.M.Hüseyin, Modernizmin İslam..., s.236; Bu akımın XIX. ve XX. yüzyıllardaki temsilcileri hakkında Bkz., J.C.Risler, L'Islam Modern, Paris 1963, s.89-115.
2. H.Bularès, L'Islam La Peur et L'Esperance, s.173; N.Berkes, İslamcılık..., s.34.
3. A.el-Kutsî, Arap Dünyasında Milliyetçilik ve..., s.29; R.Garaudy, İslamın Vadettikleri, (çev.N.Uzel), ist.1983, s.226.

keti ile başlayan dinî akımla da ilişkisi vardı.¹

Araplar XIX. yüzyılın başlarından itibaren Batı ile çeşitli yollardan tamasa geçtikçe- ki, misyonerler ve batıluların açtıkları okullar en önemlileridir- Araplar arasında milliyetçilik ve demokrasi fikirleri yerleşmeye başlamıştı. En çok hıristiyan Araplar arasında yeşeren bu fikirler, başlangıçta sadece bir entellektüel hareket mahiyetinde idi. Daha çok Suriyeli aydınlarla, bilhassa Amerikan Protestan Okullarında ve Fransız Cizvitlerin açtığı okullarda eğitim görmüş Lübnanlılar arasında, bu fikirler gelişmişti. Hıristiyan Araplar Mısır'da da faaliyet gösteriyorlardı.²

Başlangıçta Arap dili ve edebiyatı ile İslam tarihine yönelik araştırmalar, zamanla, Arap tarihinin şanlı devirlerine özlem ile siyasi bir uyanışın da başlangıcı olmuştur. "Siyasi pasiflik yerini siyasi aktifliğe bırakıyor" ve dinleri ne olursa olsun, tüm arapça konuşan milletlerin tek bir millet olduğu fikri doğmuş oluyordu.³

Hıristiyan Arapların bu laik düşüncesi müslümanlar üzerinde de tesir yapmıştı.⁴ Böylece, hıristiyan siyasi dü-

1. H.Bulares, L'İslam La Peur et L'Esperance, s.174 vd.

2. Ö.Kürkçüoğlu, Osmanlı Devletine Karşı..., s.14;K.Krüger, Kemalist Türkiye ve Ortadoğu, s.150-152.

3. Ö.Kürkçüoğlu, a.g.yer.

4. "...Mısır milliyetçiliğinin önemli simalarından Lutfi es-Seyyid, Mısırlıların cahiliye devrine dönmeye ve ilhamlarını firavunlar devrinden almaya çağırarak: 'Bizim İslam İttihadına karşı hiç bir sempatimiz yoktur; çünkü o, kuvvetini dinden alır, halbu ki biz, milliyetçiliğin ve ona uygun tedbirlerin siyasi hareketimizde yegane rehber olması lazım geldiğine inanıyoruz' diyordu, daha sonra onun arkadaşı Sa'd Zağlül zamanında Mısır'ın siyasi hayatında dinin etkisi kayboldu ve parola " Din Allah için-

" Üyelerinin gizli gizli buluşup fikrin alış verişi ile yetindiği bu cemiyet, bir süre sonra faaliyetlerini artırmış ve sokaklara siyasi pankart ve afişler asmaya başlamıştı. Osmanlı yönetimine karşı ağır bir dille çatan bu yazılardan birinde: Türkler size zulüm ediyorlar, kanınızı emiyorlar. Size vaad etmiş oldukları ıslahatı tatbik edecekleri yerde sizden daha ağır vergiler talep ediyorlar. Ödemeniz gereken bu mali külfetin vatan savunmasında kullanılacağını söyliyerek sizi kandırıyorlar. Aslında, Türkler, o paraları her türlü ahlaksızlık için israf ediyorlar. Sizi 'ülke elden gidiyor' diye cepheye sürüyorlar, sonra da kanlarınızı dökerek savunduğunuz toprakları 'böyle gerekti' diyerek, Bulgar, Karadağ, Rum, Rus ve Sırp¹lara peşkeş çekiyorlar, deniliyordu."

Bu kampanyanın sonucu, Arap topraklarında, Türk aleyhtarlığı açıktan açığa sergileniyordu. 1883 de Arap Memleketlerinde seyahata çıkan bir Fransız seyyah durumu şöyle anlatıyordu: " Her yerde aynı duygu hüküm sürüyor: Türklerden nefret. Bu istenilmeyen boyunduruktan kurtulmak için toplu halde harekete geçmenin gerekliliği yavaş yavaş idrak ve kabul edilmekte... Yeni yeni doğmakta olan bir Arap özgürlük hareketi şimdilik uzaklarda; ama..."²

Bir diğer gizli cemiyet de, giriştiği yoğun propaganda faaliyetleriyle, halkın şu görüşleri benimsemesi için çaba sarfediyorlardı:

1. M.K.Öke, Siyonizm ve Filistin Sorunu, s.67; Z.N.Zeine, The Emergence..., s60-61.
2. P.Mansfeild, Osmanlı Sonrası..., s.29.

- a- Arapçanın Suriye'de resmi dil olarak tanınması,
- b- Basından her türlü sansürün kaldırılması,
- c- Yerli halkın, sadece mahalli, askeri hizmetlerde istihdamı,
- d- Suriye-Lübnan birliğinin tahakkuku ve bir mahalli hükümet teşkili.

1883 de, cemiyeti Osmanlı polisinin sıkı takibatı sonucu, mensupları tarafından evrakı yakılarak faaliyeti durdu. Mensupları ise, Mısır'daki İngiliz idarecilerine sığındılar. Bu tarihten itibaren sıkı bir şekilde takip edilen Arap milliyetçiler, 1908 tarihine kadar geçen süre içinde, başta Kahire olmak üzere, faaliyetlerini Mısır ve çeşitli Batı şehirlerine kaydırdılar. Buralarda gazete, kitap vs. yayın vasıtaları ile fikirlerini yaymaya çalıştılar. Nitekim Arap milliyetçiliği-daha doğrusu Suriye milliyetçiliği-hakkında Batıda yayınlanan ilk eser, Suriyeli bir hıristiyan olan Necip Azûri tarafından 1905 te Paris'te yayınlandı. Bu sıralarda Suriyeli milliyetçilerle Ahmet Rıza ve Prens Sabahattin'in temsil ettikleri gruplar pazarlık halinde idiler. Bu Suriyelilerden "Adem-i Mer-

1. Salih Tuğ, İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, İrfan Yy., İst.1969, s.259-260; Bu dönemde çıkan bazı gazeteler şunlardır: Kahire'de el-Cevaib, İtidal, Havadis, Selam, Hakaik; İtalya'da Müstakil; Fransa'da Enbâ, İttihat, Basir, Sadâ, Hukuk ve Recâ; Londra'da İttihad el-Arabî, Hilafe, Mir'ât el-Ahvâl; Amerika'da Eyyâm ve Hâdî. C.Huart, Arab ve İslam Edebiyatı, s.411-412.

2. Suriyeli milliyetçilerle Ahmet Rıza Bey Hilafet konusunda anlaşmıyorlardı. Ahmet Rıza Bey Hilafetin Âl-i Osmanın "zerrece söz geçmez mal-ı meşruu" olduğunu savunuyordu. Suriyeli milliyetçiler ise bunu kabul etmiyorlardı. BkZ., Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, İletişim Yy., İst.1983, s.147.

keziyetçiler" Reşid Rıza vasıtasıyla, İngilizlerle birlikte, Arap isyanını hazırlamakta dolaylı olarak etkili oldular.¹

Hıristiyan Araplar, aynı zamanda, var güçleriyle müslüman Arapları kendi saflarına çekmeye çalışıyorlardı. Misyonerlerden sonra bu uğurda çalışan bir başka kuruluşta mason teşkilatlarıydı. Hıristiyan Araplar çeşitli usul-²lerle ırkdaşlarını mason localarına çekmeye çalışıyorlardı.

Sultan Abdulhamid bu durumu biliyordu. Devlet aleyhine teşkil ettiği tehlikeyi, "... Suriye'de Farmason cemiyeti namıyla bazı cemiyetler teşekkül ederek hod behod devlet aleyhine harekette buldukları ve ahalinin efkarını hükümet aleyhine teşvik için elden gelen şeylerin yapılmakta olduğu hâl-i hâzırın hülâsât'ül-hülâsası bundan ibarettir. İş bu muhatarâtı def' ile devletin hayatını vi-kaye etmek bir şey'e menûttur. O da, devletçe ittihaz olunması icab eden..."³ sözleriyle işaret ediyordu. Bu amaçla Sultan Abdulhamid, birdizi tedbir almış, kurduğu posta-telgraf teşkilatı ile de hadiseleri yakından takip ediyordu.

Osmanlı Hükümeti, Arap vilayetlerindeki muhtemel ayaklanmalara karşı, sadece teknolojik önlemlere güvenmi-

1. N.Berkes, İslamcılık, Ulusculuk..., s.35; 1904 de Necip Azûrî, Arap topraklarını Osmanlıdan ayırmak ve bu yolda Fransanın desteğini sağlamak amacıyla bir Arap cemiyeti kurmuş ve L'Indépendance Arabe isimli bir gazete çıkarmıştı. Ö.Kürkçüoğlu, Osmanlı Devletine karşı..., s.21 not 55.
2. N.Z.Zeine, The Emergence..., s61.
3. II.Abdulhamid, Devlet Ve Memleket Görüşlerim, (hazırlayanlar: A.A.Çetin, R.Yıldız), Çığır Yy., İst.1976, s.159.

yordu elbette, bunun yanı sıra, bir dizi sert tedbirler de alınmıştı. İlk olarak, Saray tarafından zararlı sayılan, hükümet aleyhine yazıların halk arasında yayılmasını önlemek maksadıyla sıkı bir sansür uygulaması başlatıldı. Abdulhamid'in hafiyeleri de hadiseleri yakından takip ediyor, şüpheli gözüken şahısları hükümete bildiriyorlardı.

III.BÖLÜM: II.MEŞRUTİYET VE ARAP MİLLİYETÇİLİĞİNİN GÜÇLENMESİ

A- 1908 DEN SONRA TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

İkinci Meşrutiyetin ilânı Araplar arasında sevinçle karşılandı. Araplar, öteden beri uğraştıkları bağımsızlık emellerinin bir ölçüde de olsa gerçekleşmesi yolunda bir basamak olabileceği umidiyle, Jön Türklerin başarısından dolayı sevindiler. Hatta bazı Araplar İttihat ve Terakki cemiyetine bile girmişlerdi.¹ Araplar arasında, eskiden şiddetle hücum edilen Abdulhamid hakkında, güzel sözler edilmeye başlandı. Bir zamanlar "Abdu'l-La'ne" olan adı şimdi "Abdu'l-Mubârek"² oluvermişti.

Zaten öteden beri hakim unsurlardan biri olan Araplar, İmparatorluk içinde, sömürge durumuna düşmüş olan Araplardan çok daha iyi bir durumda idiler.³ Buna rağmen ikinci Meşrutiyet ile beraber, Arapları tekrar İmparatorluğa kazandırmak amacıyla, onlara yakınlaşma gösterildi ve bazı tavizler de verildi. İttihat ve Terakki Partisi bir iyi niyet gösterisi olarak, on altı yıldan beri Abdulhamid'in İstanbul'da gözaltında tuttuğu Hüseyin b. Ali'yi affeder⁴ek , Mekke Şerifi ünvanıyla Hicaz'a geri gönderdi. İttihat-

1. Z.N.Zeine, The Emergence..., s.79; P.Mansfield, Osmanlı sonrası..., s.38; I.Kayaoglu, a.g.makale, s.208.
2. Z.N.Zeine, a.g.e., s.80.
3. Y.H.Bayur, Türk İnkılabı Tarihi, T.T.K., Ank.1951, C/II, Kısım/III, s.207.
4. Şerif Hüseyin, o zaman, İstanbul'da Şûra-i Devlet (Danıştay) üyesi olarak görev yapıyordu ve Abdulhamid tarafından maksadı bilindiği için, zaman zaman Şeriflik için müraaat etmesine rağmen, İstanbulda alıkonuyordu. İlhan Bardakçı, İmparatorluğa Veda, Hülbe Yy., İst.1985,s.57 vd.

çıların bu politikaları, Arapları İmparatorluğa kazandırmada, kısa bir süre için başarılı olmuştu. İttihatçıların da katıldığı, Arapların tertiplemediği bir toplantıda, Osmanlı-Arap Kardeşliği adında bir cemiyet bile kurulmuştu.

Ancak bu yakınlaşma ve kaynaşma teşebbüsü, pek uzun sürmedi. Arap milliyetçilerle Jön Türklerin arası tekrar açıldı. Arap milliyetçiler, faaliyetlerini eskisinden daha aktif olarak, gizli ve resmi müsadeli dernekler vasıtasıyla, sürdürdüler. Ancak, bazı yazarların iddia ettiği gibi, bu anlaşmazlığın sebebi ne Osmanlının dil konusundaki politikası, ne de Türk milliyetçiliğinin doğuşu değildi.

1894 yılında yayınlanan resmî bir emirde, İmparatorluk dahilinde, yabancı okullarda dahil olmak üzere bütün okullarda, Türkçe Öğretim mecbur tutulmuştu. Bu eğitim politikasının amacı kuşkusuz, İmparatorluğun Türk olmayan unsurlarını "Türkleştirme", amacına yönelik değildi. "Bu emir, o devirde dilin sadeleştirilmesiyle ilgili atılan

1. Bu cemiyetin açılış gayesi "İttifak" gazetesinin 21 Ağustos 1324/3 Eylül 1908 tarihli 18. sayısında tafsiyatlı olarak verilmişti. Cemiyetin açılışında, dostluk ifadesi olarak şiirler okunmuş ve bunların birinde şöyle deniliyordu: "Ey Arap Kavm-i gûzîni Türk bayrağına karşı öteden beri muhafaza edeceğimiz ahidlerinizi ve yeminlerinizi tecdid ediniz..." Bkz., M.Ertuğrul Düzdağ, Türkiyede İslam ve Irkçılık Meseleleri, s.126-132.
2. M.K.Öke, Siyonizm ve Filistin Sorunu, s.139.
3. Bu konuda Bkz., N.Zeine, The Emergence..., s.149-150; İ.Arsel, Arap Milliyetçiliği ve..., s.40-41; Çetin Yetkin, Türk Halk Hareketleri ve Devrimler, Say Yy., İstanbul, 1984, s.345; Ö.Kürkçüoğlu bu konuda, "...Türk milliyetçiliği yolundaki gelişmeler, hem Arap milliyetçiliğine örnek oluşturacak; hem de Araplarda, Türklerin artık kendilerini terkettiği hissini uyandıracaktır...", Osmanlı Devletine Karşı..., s.16.
4. J.P.Roux, L'İslam au Proche Orient, s.112 vd.

1
rak başlamıştı.

İlhan Arsel de bu iddiayı kabul etmez: " Hemen belirtmek gerekir ki, Tanzimat döneminin sonlarına doğru beliren Türkçülük eğilimlerinin Osmanlılık akımına karşı tepki olarak doğduğu ve İmparatorluğun Türk ögesine, yeni bir can, ruh ve güç vermek bu ögeyi devletin temel gücü haline getirmek isteği doğurdu. Ancak Arap milliyetçiliğinin oluşmasında Türkçülük eğilimlerinin hiç bir etkisi yoktur. Türkçülük eğilimleri Arap milliyetçiliğine sadece yeni bir "vesile" kaynağı olmuştur. Arap milliyetçiliğinin başlangıcını, gelişmesini ve büyümesini Türkçülük akımının varlığı temeline bağlamak gülünçtür."

Gerçekten de Arap milliyetçiliğinin evveliyatını görmezlikten gelip, onu, sadece İmparatorluğun son zamanlarına doğru oluşan milliyetçi hareketlere bağlamak, olsa olsa, kasıtlı bir iddia olabilir. Türk milliyetçiliği, Arap milliyetçilerin kendilerini mazur göstermek amacıyla aradıkları, sahte bir neden olabilir ancak.

B- ARAPLARIN KURDUĞU DERNEKLER

1908 den önce serbestçe teşkilatlanma fırsatı bulamayan Arap milliyetçileri, faaliyetlerini gizli dernekler halinde yürütmüşlerdi. Hükümetçe takip edilmeleri sonucu, bir kısmı faaliyetlerini Avrupa ülkelerine kaydırmışlardı. Özellikle de Paris'te çalışmalarını yürütüyorlardı. Meşrutiyetin ilanından iki yıl önce Paris'te "el-Arabiy-

1. E.Z.Karal, Osmanlı Tarihi, C/VII, s.570; M.K.Öke, Siyonizm ve Filistin Sorunu, s.140; Ş.Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri, s.219.
2. İ.Arsel, Arap Milliyetçiliği ve..., s.41.

yetü'l-Fetât" adında bir dernek kurmuşlar ve bu dernek yayınladığı bildirisinde, Arap topraklarının bağımsızlığını hedef alan fikirler ileri sürmüştür.¹

1908 de 1876 anayasası tekrar icraata konulduktan sonra, Arap ihtilalcilerinin faaliyetlerini daha serbest ve daha geniş bir alanda icra etmelerine, imkan ve fırsat yaratılmış oldu.² Bu tarihten hemen sonra Arap milliyetçileri Mısır, Suriye ve İstanbul'da bir takım dernekler kurdular:

1- el-Ahâü'l-Arabî

Meşrutiyetten hemen sonra, eski Şam Meb'usu Şefik el-Müeyyed ve Paris Arap Kongresine Ba'lebekke murahhası olarak katılan Nedre El-Mitran ve bir kaç arkadaşı tarafından kurulmuştur. Bunlar İstanbul'da Bulunan Suriyelilere matbuu ilanlar dağıtarak ve gazetelerde de ilanlar yayınlamak sūretiyle, tüm Araplara, Beyoğlunda tolanacaklarını duyurdular.³ Şefik el-Müeyyed'in yönetiminde birde gazete çıkardılar.

Bu derneğin amacı çok geçmeden anlaşılmış ve 31 Mart hadisesinden sonra, azalarından bazılarının bu olayla ilgisi olduğundan, tüm şubeleri ile beraber kapatılmıştır.⁴ Osmanlı-Arap Kardeşlik derneği de bununla beraber kapandı. Bu derneğin kapanmasından sonra, bu hadiseden de ders alan

1. Salih Tuğ, İslam Ülkelerinde Anayasa Hareketleri, s.263 vd. Bu cemiyet daha sonra merkezini Paristen Beyrut'a, oradan da Şam'a taşımıştır. Bkz., P.Mansfield, Osmanlı Sonrası..., s.41.
2. M.Ali Ayni, Milliyetçilik, s.253.
3. Dördüncü Ordu, Aliye Divan-ı..., s.8; Ayni, a.g.yer..
4. Dördüncü Ordu, a.g.e., s.9-10.

sıdır.

e- İstanbul'da Türk hükümdar hem Arapların, hem de Türklerin tacını giyecektir.

f- Bu tarzda bir birliğin meydana getirilmesi ancak "separatist" bir yoldan gitmekle olacaktır.¹

İslam öncesi dönemde Yemen bölgesinde meskûn olan Arap kabilesi el-Kahtan'dan adını alan bu cemiyetin üyelerinden bazıları, aynı zamanda, Arabistanın istiklali ve Arap Hilafeti te'sisi gibi amaçlar için de çalışıyorlardı.³ Bu cemiyet, şu üç cemiyetin de kuruluşunu hazırlamıştır: el-Ahd, Arap İhtilal Cemiyeti ve el-Lâ Merkeziyye.

4- el-Ahd

Aziz Ali el-Mısri, el-Kahtaniyye cemiyetinin amaçlarını gerçekleştirmenin güçlüğünün farkında olduğu için, Osmanlı Ordusu'ndaki subayları kendi safına çekmek amacıyla bir dernek oluşturulmasına taraftardı.⁴ Bunun içinde 1914 de Arap subaylardan müteşekkil el-Ahd cemiyeti kuruldu. Bu cemiyetin programı şöyleydi:

a- Arap ülkelerine dahilî istiklal verilmelidir.

b- Hilafet mukaddes bir emanet olarak Osmanlı ailesinde bırakılmalıdır.⁵

Bu cemiyetin bir özelliği de, bu tarihe kadar Arap milliyetçilik faaliyetlerinin dışında kalan Irak Arap-

1. S.Tuğ, İslam Ülkelerinde..., s.267; P.Mansfield, Osmanlı Sonrası..., s.41.
2. Bkz., C.Zeydan, İslam Medeniyeti..., C/IV, s.7; Neşet Çağatay, İslam Öncesi Arap Tarihi ve Cahiliye Çağı, A.Ü. İ.F.Yy., Ank.1982, s.1,27,61,76.
3. M.A.Ayni, Milliyetçilik, s.254.
4. Dördüncü Ordu, Aliye Divan-ı..., s.18; İ.Kayaoğlu, a.g. makale, s.209.
5. S.Tuğ, a.g.e., s.268.

larının da katılmış olmasıydı. Bu cemiyette Iraklı Arap-
lar geniş çapta temsil edilmişlerdi.

5- Arap İhtilal Cemiyeti (Cemiyetü's-Sevriyyetü'
l-Arabiyye)

Yukarda bahsettiğimiz el-Ahd cemiyetine Iraklı subayların da katılmasından sonra, cemiyet bu ismi aldı. el-Ahd bu ismi aldıktan sonra, çeşitli bildirimler dağıtarak, Arapları ayaklanmaya çağırdı. Bu cemiyetin amacını yayınladığı bir bildirimde açıkça görmek mümkündür: " Ey Kahtan çocukları, siz uykudamısınız ve ne vakte kadar uyuacaksınız? ...Size nisbetle pek az oldukları halde, Erminiler idare-i İstiklale nail oldular. Aratik serbest olarak kendi kendilerine hükmedecekler. Sizler, Daru's-Selâm namıyla ma'rûf Bağdat'da Müterakkî Hükümet-i Arabiyye'nin vucudunu kaldıran Cengiz ve Hülâgu sülalesine ve Haleb'de seksen bin Arap kafasından kale bina ettiren Timur-leng çocuklarına, ebediyyen köle kalacaksınız...

Ey Araplar kalkın, ey Kahtânîler kılıçlarınızı kınından çıkarınız, şahsınıza, cinsinize düşmanlık gösterenleri ve sizi tahkir edenleri memleketlerinizden temizleyiniz. Ey Müslüman Araplar, eğer bu zalim hükümeti (Osmanlı Hükümeti) Hükümet-i İslamiyye zannediyorsanız, çok aldanıyorsunuz...

Ey Araplar, biliniz ki, bir fedailer cemiyeti te' sis etti; programı, Arapları öldüren, Arap ıslahâtına mukavemet edenler her kim olurlarsa olsun onları öldürmektir. Bu ıslahat...adem-i merkeziyet esası üzerine değil, mazi-
l.İ.Kayacğlu, a.g.makale, s.209.

deki şerefinizi irca', memlekette Arap hukukunun silinmesine sebep olan mutabasbîs tilkilerin izalesiyle başlar,¹ ve merkeze tabi olmayan bir Arap Devleti esasına dayanır."

Cemiyet bu bildiriyle amacını açıkça belirtmiştir.

6- el-Lâ Merkeziyye

Bu cemiyet 1910 da Mısır'da kuruldu. Başlangıçta "Adem-i Merkeziyyet" esasına dayanan mahalli muhtariyet için mücadele verdi. Bir müddet sonra Beyrut'ta kurulan en-Nahdatü'l-Lübnaniyye cemiyeti ile birleşti. İtalyan harbi esnasında ihtilal teşebbüsünde bulunacak olan cemiyetin Fransızlarla da iş birliği yaptığını biliyoruz.²

1. Dördüncü Ordu, Aliye Divan-ı..., s.24-25.

2. a.g.e., s.40, 92; Salih Tuğ, İslam Ülkelerinde..., s.268; M.A.Ayni, Milliyetçilik, s.254.

SONUÇ

Cahiliye döneminde Arapları birbirine bağlayan bağ kabile asabiyeti olmuştur. İslâm öncesi Arap toplumunda bu bağ, tüm diğer sosyal ve kültürel bağların üzerinde; hattâ dinî bağların dahi üstünde bir değere sahiptir. İslâmın zuhuru ile bunun yerine din bağı tesis edilmiş ise de, bu pek uzun süreli olamamıştır.

Hz. Osman zamanında (bazı yazarlara göre Ömer zamanında) yavaş yavaş kabilecilik ruhu tekrar canlanmış; Emevî ve Abbâsî hakimiyeti dönemlerinde ise tekrar sahneye çıkmıştır. Abbâsîler zamanında Türk ve İran nüfuzu İslâm dünyasına yerleşmiş ve nihayet Arap hakimiyeti zayıflamıştır.

Arap toprakları Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra dört yüz yıl Türk idaresinde kalmıştır. Türkler Araplara her zaman, Peygamberin torunları gözüyle bakmış, din kardeşi olmanın da verdiği yakınlık duygusu ile, onları kendilerinden kabul etmişlerdir. Araplar, Türkler nazarında "Kavm-i Necip" olmak hususiyetlerini hep korumuşlardır.

Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde, Arap topraklarında hükümetin otoritesine karşı hareketler başlamış, ilk hareket ise Vehhâbîlerden gelmiştir. Vehhâbîler, görünüşte dinî amaçlarla ortaya çıkmışlar ancak, esas amaçları olan bir Arap Krallığı tesis etme emelleri kısa süre içinde anlaşılmıştır. Bu hareket, XIX. yüzyıl Arap milliyetçiliğinin doğuşunda etkili olmuştur.

Mısır'da M. Ali Paşa ile başlatılan modernleşme hareketi, Avrupa'nın da tesiri ile kısa süre içinde millî amaç-

lara yönelik bir hareket halini almış ve nihayet, 1882 den itibaren tamamen bir milliyetçilik hareketi karakteri kazanmıştır. Reformist akımın da, Mısır milliyetçiliğinin doğuşunda tesiri büyük olmuştur. Esasen, başlangıçta Mısır milliyetçiliğinin ilk fikir öncüleri de, reformistler olmuştur.

Suriye ve Lübnan'da milliyetçiliğin doğuşu, misyonerlerin eğitim-öğretim faaliyetleri içinde gelişmiştir. Hıristiyan Araplar bu işte öncülük etmişler ve 1876 da, Beyrut Gizli Arap Cemiyeti'nin tesisi ile, kültürel milliyetçilik ihtilalci bir karakter almıştır. Bu tarihten itibaren, Arap milliyetçiler istiklâl emellerini açıktan açığa ve Türk aleyhtarlığı tarzında ortaya koymuşlardır. Hıristiyan Araplar ile müslüman Araplar ırkî ve kültürel bağlarla birlikte hareket etmişler, fikirlerine Türk düşmanlığını itici güç olarak, vasıta yapmışlardır.

Arap milliyetçiliğinin doğmasında, Batı ile gerek askerî ve gerekse kültürel yönden karşı karşıya gelme ve Batılıların Arap dünyasında bölücü faaliyetleri de, ayrı bir etken olmuştur. Esasen Araplar her zaman milliyetçi olagelmışlerdir.

II. Meşrutiyetle beraber, kısmen de olsa gizli yürütülen faaliyetler artık, aleni hale gelmiş ve " Ey Araplar, Ey Kahtan oğulları " ifadeleri ile başlayan matbuu ihtilal bildirileri her tarafta görülmeye başlamıştır.

Arap milliyetçiliğinin, Türk milliyetçiliğinin doğuşundan sonra, buna alternatif olarak geliştiği fikrinin ise tarihî mesnetten yoksundur.

BİBLİYOGRAFYA

1. II. Abdulhamid, Devlet ve Memleket Görüşlerim, (Hazarlayanlar: A.A.Çetin, R.Yıldız), Çığır Yy., İstanbul 1979.
2. Aclûnî, İsmail b. Muhammed, Kesfu'l-Hafâ, C/II, Kahire(?)
3. Adıvar, Adnan, Bilim ve Din, (İlim ve Din), 3.Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul 1980.
4. Ahmet b. Bella, Konuşmalar, (Çevirenler: M.Bolelli, M.Erdogan), Akabe Yy., İstanbul 1986.
5. Ahmet Cevdet Paşa, Tarih-i Cevdet, (Sadeleştiren: D.Günay), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1966.
6. Ahmet Emin, İslamın Bugünü, (Çeviren:A.Öztürk), İslam Kitabevi, Ankara 1977.
7. _____, Fecru'l İslam (İslâmın Doğuşu), (Tercüme: A. Serdaroğlu), Kılıç Kitabevi, Ankara 1976.
8. _____, Zuamau'l-İslah fi'l-Asri'l-Hadîs, Daru'l-Zü-tûbi'l-Arabî, Beyrut(?)
9. Akçura, Yusuf, Muasıır Avrupada Siyasi ve İqtimâî Fikirler ve Fikir Cerreyanları, M.Amire, İstanbul 1339.
10. _____, Türkçülük, türkçülüğün tarihi gelişim, Türk Kültür Yy., İstanbul 1978.
11. _____, Osmanlı Devletinin Dağılma Devri, (XVIII-XIX), E.T.K.Yy., İstanbul 1940.
12. Arnold, T.W., İntisâr-ı İslam Tarihi, (Çeviren:H.Gündüzler), Akçay Yy., Ankara 1971.
13. Asrar, Ahmet, Kanûni Devrinde Osmanlıların Dinî Siyaseti ve İslâm Âlemi, Büyük Kitaplık Yy., İstanbul 1972.
14. Arsel, İlhan, Arap Milletçiliği ve Türkler, Remzi Kitabevi, İstanbul 1977.
15. Arsel, Sadri Maksudi, Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1979.
16. Ahmet Naim (Babanzâde), İslamda Dava-i Kavmiyyet, (Sadeleştiren:Ö.L. Zararsız), 2.Baskı, İkbal Yy, Ankara 1979.

17. Brockelmann, C., İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, (Çeviren: N.Çağatay) C/I-I, 3.Kısımlar, 2.Baskı, A.U.İ.F.Yy., Ankara 1964.
18. Bozdağlı, Sabiha, İhtilaller ve Darbelir Tarihi, C/I, Yirminci Yüzyıl Yy., İstanbul 1966.
19. Bolay, S.Hayri, Felsefi Doktrinler Sözlüğü, 2.Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.
20. Berkes, Niyazi, İslamcılık, Ulusculuk, Sosyalizm, Bilgi Yy., Ankara 1975.
21. el-Behiy, Muhammed, el-Fikru'l-İslâmî el-Hadîs ve Sılatuhu bi'l-İsti'mâri'l-Garbî, 5.Baskı, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1970.
22. Bayur, Y.Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, C/II, Kısım/III, T.F.K. Yy., Ankara 1951.
23. Boularès, Habib, L'Islam La Peur et L'Esperance, édition J.C.Lattès, Paris 1983.
24. Barthold, W., İslam Medeniyeti Tarihi, (Çeviren, izah ve notlar ekliyen: Fuat Köprülü), 5.Baskı, D.İ. B.Yy., Ankara (?), (İlk baskı 1940).
25. _____, Moğol İstilasına Kadar Türkistan, (Hazırlayan: H.D.Lıldız), Kercan Yy., İstanbul 1981.
26. Bardakçı, İlhan, İmparatorluğa Veda, Hülbe Yy., İstanbul 1985.
27. Çağatay, Neşet, " Vehhâbîlik", İA, C/XIIb.
28. Dağarcık Dergisi, " İktisadi Düşüncenin Temelleri ", yıl 1984, Sayı 2.
29. Danişmend, İ.Hakkı, İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, C/IV, Türkiye Yy., İstanbul 1975.
30. Dermanghem, Emile, Mahomet et la tradition islamique, Edition du Seuil, Paris 1955.
31. Deschamps, Hubert, Sömürgeciliğin Sonu, (Çeviren: J.ve F. Orsan), Remzi Kitabevi, İstanbul 1966.

32. Dozy, R., Tarih-i İslâmiyet, (Çeviren: A.Cevdet), C/II, Mabaa-i İctihat, Mısır 1909.
33. Dördüncü Ordu, Aliye Dîvân-ı Harb-i Örfisinde Tetkik Olunan Mesele-i Siyâsiye Hakkında İzâhât, Tanin Matbaası, İstanbul 1332.
34. Düzdağ, M.Ertuğrul, Türkiye'de İslâm ve Irkçılık Meseleleri, 3. Baskı, Tür Dav Yy., İstanbul 1983.
35. Ecer, A.Vehbi, Osmanlı Tarihinde Vehhabi Hareketi, (Dok. Tezi, Basılmamış), A.Ü.İ.F. Ankara 1976.
36. _____, Uç Tebliğ: Vehhabılar, İbn Sina, Mekke Şerifleri, Kayseri 1985.
37. Ebû Dâvud, Sünen, C/IV, Beyrut (?).
38. Ebu'Fadl İzzetî, İslâmın Yayılış Tarihine Giriş, (Çeviren: J.Koytak), İnsan Yy., İstanbul 1984.
39. Ebu'n-Nasr, Ömer, Enamâu't-Tahrîr fi'l-İslâm, Beyrut 1968.
40. Eroğlu, Hamza, Türk İnkılâp Tarihi, M.E.B.Yy., İstanbul 1982.
41. Fazlurrahman, İslâm, (Çevirenler: M.Dağ, M.Aydın), Selçuk Yy., İstanbul 1981.
42. Fıglalı, E.Ruhi, Çağımızda İtikâdî İslam Mezhepleri, Selçuk Yy., İstanbul 1980.
43. Filibeli, A.Hilmi (Şehbenderzâde), İslam Tarihi, (Neşreden: Z.Nur), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1982.
44. Garaudy, R. İslamın Va'dettimleri, (Çeviren: N.Uzel), Pınar Yy., İstanbul 1983.
45. Gazzâlî, Ebû Hamid, İhyâu'Ulûmi'd-Dîn, C/III, Beyrut 1982.
46. Gibb, H.A.R., el-İtticâhâtü'l-Hadîseti fi'l-İslâm, (Arapça-ya Çeviren: H.Hüseynî) Beyrut 1966.
47. Göde, Kemal, "Türklerde Devlet Anlayışı -Mete'den Atatürk'e-" E.Ü.İ.F.Dergisi, Sayı/2 Kayseri 1985.
48. Grausset, René, Bozkır İmparatorluğu, (Çeviren: M.R.Uzmen), Ötüken Neşriyat, İstanbul 1980.

49. Güngör, Erol, İslâmın Bugünkü Meseleleri, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1981.
50. Halidî, Mustafa; Ferruh, Ömer, İslâm Ülkelerinde Misyonerlik ve Emperyalizm, (Çeviren: C.Şekerci), Bilmen Basımevi, İstanbul 1968.
51. Hamidullah, Muhammed, İslâm Peygamberi, (Çeviren: S.Tuğ), C/II, İrfan Yy., İstanbul 1980.
52. İbn Haldun, Mukaddime, (Hazırlayan: S.Uludağ), C/I, Dergah, Yy., İstanbul 1982.
53. Hatiboğlu, Mehmed S., "İslâmda İlk Siyasî Kavmiyetçilik, Hilâfetin Kureyşiliği", A.Ü.İ.F.Dergisi, C/XXIII, Ankara 1978.
54. Hitti, Ph.K., Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi, (Çeviren: S.Tuğ), C/I-IV, Boğaziçi Yy., İstanbul 1980.
55. Huart, Clément, Arab ve İslâm Edebiyatı, (Çeviren: C.Sezgin), Ankara (?).
56. Hüseyin, M.Muhammed, Modernizmin İslam Dünyasına Girişi, (Çeviren: S.Özel), İnsan Yy., İstanbul 1986.
57. el-İsfahânî, Ragıb, el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân, Beyrut(?).
58. İkbâl, Muhammed, İslâmda Dinî Düşüncenin Yeniden Tesekkülü, (Çeviren: A.Asrar), Bir Yy., İstanbul 1984.
59. Kal'acı, Kadri, Jenâlü'd-Dîn el-Efğânî, Hakîm'üs-Şark, 3. Baskı, Beyrut 1956.
60. Kandemir, M.Yaşar, Mevzû Hadisler, Tanıma Yolları Tenkidi, D.I.B.Yy., Ankara 1980.
61. Karal, E.Ziya, Osmanlı Tarihi, C/V, VII, T.T.K.Yy., Ankara 1960, 1977.
62. Katip Çelebi, Mizânu'l-Hakk fi İhtiyari'l-Ahakk, (Hazırlayan: O.Ş.Gökkaya), Terçüman 1001 Temel, İstanbul 1980.
63. Kayaoğlu, İsmet, "İslam Ülkelerinin Yakın Tarihi", A.Ü.İ.F.Dergisi, C/XX, Ankara 1975.

64. Kedourie, Elie, Avrupada Milliyetçilik, (Çeviren: M.H. Timurtaş), M.E.Basımevi, Ankara 1971.
65. Keskiöglü, Osman, "Muhammed Abduh", A.Ü.İ.F.Dergisi, C/XVIII, Ankara 1972.
66. _____, İslam Dünyası, Dün ve Bugün, A.Ü.İ.F.Yy, Ankara 1964.
67. Kocabaş, Süleyman, Hindistan Yolu ve Petrol Ücruna Yapılanlar, Türkiye ve İngiltere, Vatan Yy., İstanbul 1985.
68. Krüger, K., Kemalist Türkiye ve Ortadoğu, (Çeviren: N.Önal), Altın Kitaplar Yy., (?) 1981.
69. Kurat, Y.Fekin, Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması, 2.Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara 1986.
70. el-Kutsî, Ahmet, Arap Dünyasında Milliyetçilik ve Sınıf Mücadelesi, (çeviren: O.Koçak), Köz Yy., İstanbul 1975.
71. Kurdakul, Neadet, Osmanlı İmparatorluğundan Ortadoğu'ya Belgelerle Şark Meselesi, Değah Yy., İstanbul 1976.
72. Kushner, David, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, (Çevirenler: S.S.Türet, R.Ertem, F.Erdem), Kerwan Yy., İstanbul 1979.
73. Kuzgun, Şaban, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", E.Ü.İ.F.Dergisi, Sayı/I, Kayseri 1983.
74. Kürkçüoğlu, Ömer, Osmanlı Devletine Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi, A.Ü.S.B.F.Yy., Ankara 1982.
75. Lewis, B., Tarihte Araplar, (Çeviren: H.B.Yıldız), İ.Ü.E.F. Yy., İstanbul 1979.
76. Mehmet Ali (Aynî), Milliyetçilik, Marifet Basımevi, İstanbul 1943.
77. Mahmut, S.F., İslam Tarihi, (Çevirenler: A.Kevenoğlu, A. Sümer), 2.Baskı, Varlık Yy., İstanbul 1973.